

เที่ยว พม่า (นอกคอก)

สารบัญ

ตอนที่ 1 ออกจากเมืองปิ้ง ไปเมืองร่างกุ้ง.....	3
ตอนที่ 2 เทียวเมืองร่างกุ้ง เมื่อเข้าไป.....	19
ตอนที่ 3 เทียวเมืองหงสาวดี ภาคต้น.....	56
ตอนที่ 4 เทียวเมืองหงสาวดี ภาคปลาย.....	88
ตอนที่ 5 เทียวเมืองมณฑล ภาคต้น.....	122
ตอนที่ 6 เทียวเมืองมณฑล ภาคปลาย.....	190
ตอนที่ 7 วิจัยจรรยาธรรมเมืองพม่า.....	244
ตอนที่ 8 ล่องแม่น้ำเอราวดี.....	269
ตอนที่ 9 เทียวเมืองพุกาม.....	301
ตอนที่ 10 เรื่องเทียวเมืองแปร.....	389
ตอนที่ 11 เทียวเมืองร่างกุ้งเมื่อขากลับ.....	414
ตอนที่ 12 กลับเมืองปิ้ง.....	467

เรื่องย่อ

เรื่องเที่ยวเมืองพม่า(ในอดีต)นี้สมเด็จพระยาตำรากราชนุภาพทรงเล่าตามที่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเห็นมาด้วยพระองค์เอง ประกอบกับความรอบรู้ที่ทรงศึกษาค้นคว้ามาด้วยความชำนาญ เป็นพหุสูตร จึงเป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่งเรื่องหนึ่ง ในกระบวนพรรณนาว่าด้วยเรื่องราวต่างๆ ของประเทศพม่าเพื่อนบ้านของเรา ตลอดจนเรื่องราวที่พม่าเคยเกี่ยวข้องกับไทยเรามาแต่ก่อนอย่างไรๆ นั้นด้วย ผู้อ่านจะได้รับความรู้ทั้งในทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศาสนคดี ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม และอื่นๆ อีกหลายประการ ความรู้ต่างๆ ดังกล่าวมานี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับพม่าโดยตรงก็จริง แต่พม่ากับไทยมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกันมามากในประวัติศาสตร์ เพราะฉะนั้นเรื่องที่สมเด็จพระยาตำรากราชนุภาพทรงพรรณนาไว้ในหนังสือนี้ จึงมีเกี่ยวโยงถึงไทยด้วยโดยตลอดตั้งแต่ต้นจนปลาย ผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องราวเก่าๆ ของไทย ควบคู่กันไปกับเรื่องราวของพม่าที่ทรงนำมาเล่าเป็นตอนๆ ด้วยความเพลิดเพลินและน่าสนใจไม่เบื่อหน่าย บางตอนผู้อ่านจะเห็นได้ว่า ขนบธรรมเนียม

ประเพณีและวัฒนธรรมบางอย่างขอพม่ากับของไทยเหมือนกันอย่าง
นำพิศวง ข้อสำคัญคือชนบธรรมเนียมในราชสำนักพม่าที่ดูคล้ายกันกับ
ชนบธรรมเนียมไทยแต่โบราณมาก ซึ่งผู้อ่านจะได้พบในตอนที่
พรรณนาว่าด้วยปราสาทราชมณเทียรและเครื่องยศของพม่าในหนังสือ
นี้

ข้อที่เหมือนกันและคล้ายกันเช่นนี้ อาจเป็นด้วยพม่ากับไทยได้
แบบวัฒนธรรมมาจากอินเดียด้วยกันแต่ดึกดำบรรพ์ แต่ข้อนั้นจะ
เหมือนกันได้ก็เพียงโครงการ ส่วยรายละเอียดที่มาเพิ่มขึ้นหรือมาแก้ไข
ในเมืองไทยกับเมืองพม่า จะเผชิญเหมือนกันด้วยต่างคิดไปโดนกันเข้า
ยากที่จะเป็นได้ มิใคร่ใคร่คงเอาอย่างกันจึงเหมือนกัน ซึ่งสมเด็จพระ
พระยาดำรงราชานุภาพจะทรงชี้ให้เห็นชัดในข้อนี้ ในส่วนวัฒนธรรม
ทางศิลปนั้น ปรากฏชัดทีเดียวว่าพม่าเอาแบบอย่างของไทยไปใช้มาก
เช่น เครื่องดนตรี การฟ้อนรำ การเล่นตลกอดจนวนดลายกระบวนช่าง
 เป็นต้น สิ่งที่น่าพิศมัยสำหรับไทยเราก็คือว่า อะไรที่เรียกว่าเป็นแบบ
ไทย (พม่าเรียก “แบบโยเดีย”) แล้ว ก็เป็นที่นับถือกันในพม่าว่าดีทั้งนั้น
ข้อความที่กล่าวมานี้ ผู้อ่านจะได้ทราบโดยละเอียดในหนังสือนี้

ตอนที่ 1 ออกจากเมืองpinang ไปเมืองร่างกุ้ง

ณ วันเสาร์ที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2478 เวลา 10.30 นาฬิกา ออกจาก Cinnamon Hall ไปลงเรือไฟเล็กของรัฐบาล ที่เจ้าเมืองสั่งให้คอยรับที่ท่า Victoria Pier พาไปส่งขึ้นเรือเมลที่เกาะโคลา Karacola ของบริษัทบริติชอินเดีย British India อันทอดสมอยู่กลางอ่าว พวกไทยที่มาอยู่pinangด้วยกันมีแก๊ใจไปส่งโดยมาก ส่งเพียงท่าเรือบ้าง ตามไปส่งถึงเรือใหญ่บ้าง ผู้ที่จะไปด้วยกันมีลูกหญิงพูน หญิงพิลัย หญิงเหลื่อ ซึ่งเคยเป็นเพื่อนเที่ยวมาแต่ครั้งไปเมืองเขมรและเมืองชะวาทัง 3 คน กับพระองค์หญิงใหญ่ ศิริรัตนบุษบง ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เธออยากเห็นเมืองพม่าจึงชวนไปด้วยอีกพระองค์หนึ่ง รวมไปด้วยกัน 6 คนทั้งนายชิตคนรับใช้ ซึ่งเคยไปเมืองสุมาตรา และเมืองชะวามาด้วยกันแต่ก่อน ลงเรือแล้วต้องคอยอยู่กว่าชั่วโมงเรือจึงออกเมื่อเวลาเที่ยงครึ่ง พวกเราด่วนลงเรือเพราะเมื่อไปซื้อตั๋วเดินทางถามถึงเวลาเรือออก พวกเอเยนต์เขาบอกว่าจะออกเวลา 11.30 นาฬิกา เราไม่รู้เท่าว่าเขาบอกผ่านชั่วโมงหนึ่งเพราะคนโดยสารมักโง่โง่ เขาผ่านเวลาไว้สำหรับคนโดยสารจะได้ไปรวมกันที่ท่า พอก่อนเรือออกสัก 30 นาทีจึงเอาเรือไฟเล็กมารับรวมกันไปลงเรือใหญ่ พวกเรา

ไปเรือช่วงของรัฐบาล จึงไม่รู้วิธีของเขา คนโดยสารชาติอื่นๆ จะไปเมือง
พม่าในเรือลำเดียวกับพวกเราก็มีมาก เพราะเป็นฤดูสำหรับเที่ยวเตร่
เมืองพม่าและอินเดีย และมีเรือของบริษัทนี้สายเดียวที่รับคนโดยสาร
ไปมาในระหว่างเมืองปีนังกับเมืองร่างกุ้ง โดยมีวันกำหนดแน่นอนคือ
ออกจากเมืองปีนังวันเสาร์ถึงเมืองร่างกุ้งวันอังคาร และกลับจากเมือง
ร่างกุ้งวันพฤหัสบดีถึงเมืองปีนังวันอาทิตย์เสมอเป็นนิตย นอกจากเรือ
สายนี้รู้ไม่ได้แน่ว่าจะมีเรือบริษัทไหนไปเมืองร่างกุ้งเมื่อใด เรือของ
บริษัทบริติชอินเดียจึงเหมือนผูกขาดรับส่งคนโดยสารในทางที่ว่ามา

บริษัทบริติชอินเดียเป็นบริษัทใหญ่ ตั้งหลักแหล่งอยู่ ณ เมือง
กาลกัตตา มีเรือกำปั่นไฟกว่าร้อยลำ เรือของบริษัทนี้เที่ยวรับส่งคน
โดยสารและสินค้าตามเมืองต่างๆ ตลอดน่านน้ำในอินเดีย และมีเรือ
เดินในระหว่างอินเดียกับประเทศอื่นๆ ก็หลายสาย เรือเมล์ที่เดิน
ระหว่างเมืองสิงคโปร์กับกรุงเทพฯ ก็เป็นของบริษัทนี้ บรรดาเรือของ
บริษัทบริติชอินเดีย พอเห็นก็รู้ได้ด้วยปล่องไฟทาสีดำมีแถบขาวคาด
เส้นดำเป็นสำคัญ เหมือนกันหมดทุกลำ ลำชื่อกะระโคลาที่พวกเราไป
ขนาด 7000 ตัน อยู่ในประเภทที่เรียกว่า “เรือรับส่งคนโดยสารกับ
สินค้า” Passenger and Cargo-Boat ตามที่กำหนดลักษณะเรือเดิน
ระหว่างประเทศ ยังมีเรือที่เรียกว่า “เรือรับคนโดยสาร” Passenger
Boat รับคนโดยสารเป็นสำคัญ เช่นเรือเมล์ของบริษัทปีแอนด์โอ P. &

O. เป็นต้นอีกประเภทหนึ่ง กับ “เรือรับสินค้ากับคนโดยสาร” Cargo and Passenger-Boat คือเรือสำหรับรับสินค้าแต่มีห้องสำหรับรับคนโดยสารไปเพียงสี่ห้าคนอีกประเภทหนึ่ง เรือทั้ง 3 ประเภทนี้ผิดกันที่เรือรับคนโดยสารถึงเร็วแต่เรียกค่าโดยสารแพงหน่อย เรือรับคนโดยสารกับสินค้าถึงช้ากว่าเพราะต้องใช้เวลาจอดรับสินค้าด้วย แต่เรียกค่าโดยสารถูกลงเป็นปานกลาง ส่วนเรือรับสินค้ากับคนโดยสารนั้น มีสินค้าที่ไหนก็หยุดรับทุกแห่ง ไปถึงช้ากว่าเพื่อนแต่เรียกค่าโดยสารก็ถูกกว่าเพื่อน สังเกตดูเรือกำปั่นที่ไปมาทางเมืองป็นังอยู่ในประเภทที่รับคนโดยสารกับสินค้าเหมือนอย่างเรือลำที่เราไปนี้โดยมาก เรือกำปั่นยนต์ของบริษัทอีสต์เอเชียติกก็อยู่ในประเภทเดียวกัน เรือของบริษัทบริติชอินเดียแปลกกับเรือบริษัทอื่นอีกอย่างหนึ่ง ที่คนในเรือนอกจากฝรั่ง อังกฤษ ใช้แต่ล้วนแขกชาวอินเดีย จีนหามีไม่ แขกชาวอินเดียก็ใช้ต่างกันเป็นสองเหล่า เหล่ากะลาสีสำหรับการเดินเรือใช้พวกแขกกล้าศรัทธาซึ่งถือศาสนาอิสลาม เพราะพวกแขกอิสลามไม่ถือคติชาติตระกูลเหมือนพวกฮินดูและไม่กินเหล้าด้วย แต่เหล่าคนใช้ในการปฏิบัติ เช่นบอยและก๊วก ใช้แขกชาวอินเดียพวกที่ถือศาสนาคริสต์ตั้งมาแต่เมืองโคร์อันเป็นเมืองขึ้นของโปรตุเกสเป็นพื้น เพราะไม่ถือคติรังเกียจอาหาร เช่นเนื้อหมูและเนื้อโคเป็นต้น เลยเป็นช่องอาชีพของชาวอินเดียสองจำพวกนั้นรับจ้างสืบทอดกันมาช้านาน ประหลาดอยู่ที่กะลาสีแขกกล้าศรัทธาไม่ว่าเดินเรือบริษัทไหน ใช้เครื่องแต่งตัวแบบเดียวกันหมด

คือใส่เสื้อผ้าเขียวครามชายยาวถึงเข่า นุ่งกางเกงยาวสีเดียวกัน มีผ้าสีแดงคาดเอวและโปกหัวทั้งนั้น ฝรั่งหรือแขกจะคิดแบบขึ้นไม่ทราบ แต่เห็นจะแต่งเช่นนี้มานับด้วยร้อยปีแล้ว ด้วยเคยเห็นรูปภาพแขกแต่งตัวอย่างนี้มีตามวัดที่เขียนแต่ในรัชกาลที่ 3 แต่พวกบ่อนั้นแต่งตัวใส่เสื้อปิดคอกางเกงผ้าขาวอย่างฝรั่ง ไม่ใส่หมวกหรือผ้าโพก

ลักษณะการที่ไปในเรือเมล์ไม่ว่าเรือของบริษัทไหน เป็นทำนองเดียวกันหมด เจ้าของเรือเอาใจใส่ให้คนโดยสารกินอยู่เล่นหัวเป็นสุขสบายหมดทุกอย่างที่จะทำได้ ส่วนคนโดยสารต่างชาติต่างภาษาเมื่อแรกลงเรือไม่คุ้นกันต่างพวกต่างก็อยู่ตามพวกของตน แต่พอข้ามวันก็เริ่มวิสาสะคุ้นกันและกันยิ่งขึ้นทุกที พวกเราที่ไปก็เป็นเช่นนั้น วันแรกลงเรือไม่รู้จักกับใคร พอถึงวันที่ 2 มีหญิงอเมริกันคนหนึ่งขอให้กับตันพามาหาฉัน บอกว่าได้เข้าไปกรุงเทพ ฯ เมื่อเร็ว ๆ นี้ ไปอยู่กับอาจารย์ในมหาวิทยาลัยคนหนึ่งได้ยินเขาพูดถึงฉันจึงอยากรู้จัก เมื่อรู้จักกันแล้วแกก็เลยไปพาเพื่อนโดยสารคนอื่นให้มารู้จักอีก พอวันที่ 3 ก็คุ้นกันแทบทั้งหมด ทางทะเลไปเมืองพม่าฤดูนี้เรียบดี มีคลื่นได้นำพเรือกะเทือน ทำให้คนขึ้นเมาเมาคลื่นเมื่อผ่านเมืองระนองคืนหนึ่งเท่านั้น เล่นเรือสองวันครึ่ง ใกล้จะถึงปากน้ำเมืองร่างกุ้งก็เริ่มทำพิธีสำหรับคนจะเข้าเมือง สมุหบัญชี Purser สำหรับเรือให้เอากระดาษแบบพิมพ์มาแจกคนโดยสาร ให้เขียนบอกจำนวนสิ่งของต่างๆ ซึ่งจะต้องลงทะเบียน

ตามกฎหมายเช่น ปืนผาอาวุธ เป็นต้น กับทั้งสิ่งของที่จะต้องเสียภาษี ส่วนพวกเราบอกให้เขียนเพียงว่ามีแต่ของสำหรับใช้สอยส่วนตัวเท่านั้น ก็เป็นอันพอใจ เขาส่งบรรดาคนโดยสารให้เตรียมตัวให้เจ้าพนักงาน ตรวจแต่เวลาเช้า 6 นาฬิกาด้วย

วันอังคารที่ 21 มกราคม เรือถึงปากน้ำร่างกุ้งตั้งแต่ดึก ปากน้ำร่างกุ้งไม่มีประกาศาร เพราะพื้นดินในทะเลเป็นเลนลึกออกไปไกลปลูกประกาศารไม่ได้ ต้องใช้เรือจุดโคม Lightship ทอดรายตามร่องน้ำเป็นสำคัญ เรือเข้าออกได้ทั้งกลางวันกลางคืน เมื่อเรือเข้าปากน้ำแล้วยังต้องแล่นในแม่น้ำขึ้นไปทาง 20 ไมล์จึงถึงเมืองร่างกุ้ง ลำน้ำตอนก่อนถึงเมืองได้แลเห็นเมื่อข้ากลับเวลาราย มีทางแยกไปสองฝ่าย ฝ่ายตะวันออกไปได้ถึงแม่น้ำสะโตง ทางฝ่ายตะวันตกไปได้ถึงแม่น้ำเอราวดี ลำน้ำร่างกุ้งอยู่กลางน้ำลึกกว่าเพื่อน เมืองร่างกุ้งจึงเป็นเมืองสำคัญในการไปมาค้าขาย ตอนข้างใต้ในระหว่างปากน้ำกับที่ตั้งเมือง ทางฝ่ายตะวันออกทำที่ตั้งโรงกลั่นน้ำมันดิน Petrol ใหญ่โตถึง 3 ตำบล มีถังใหญ่ใส่น้ำมันนับไม่ถ้วน บ่อน้ำมันดิบอยู่ไกลจนเกือบถึงเมืองพุกาม ระยะทางถ้าจะเดินบกก็เห็นจะราวสัก 7 วัน เขาพยายามฝังท่อปล่อยน้ำมันดิบให้ไหลมาจากตำบลที่ขุดจนถึงโรงกลั่นได้ ดูจะลงทุนมาก นักหนา แต่เป็นสมบัติสำคัญอย่างยิ่งของอังกฤษแห่งหนึ่ง ซึ่งจะต้องรักษาจนสุดกำลัง พอรุ่งสว่างเรือก็ถึงเมืองร่างกุ้ง ต้องทอดสมอยู่ข้าง

ใต้เมืองเพื่อให้ตรวจตราเสียก่อน มีตำรวจกับเจ้าหน้าที่ต่างๆ ลงมา
แยกกันนั่งเป็น 3 กอง ส่วนคนโดยสารที่จะรีบขึ้นบกเช่นพวกเราก็
แต่งตัวเตรียมพร้อมเมื่อเรือถึง พวกที่ยังจะอยู่ในเรือก็ยังไม่แต่งตัว เป็น
แต่ใส่เสื้อยาว Dressing gown พวกกันขึ้นไปหาเจ้าหน้าที่ เขามีบัญชีชื่อ
ซึ่งนายเรือทำยื่นไว้แล้ว พนักงานกองตรวจโรคมีหมอผู้ชายสำหรับ
ตรวจผู้ชายคน 1 หมอผู้หญิงสำหรับตรวจผู้หญิงคน 1 ลักษณะการ
ตรวจนั้น คนโดยสารชั้นที่ 1 หมอแลดูหน้า ถามชื่อจดแต้มในบัญชีแล้ว
ก็เป็นเสร็จ กองตรวจคนเข้าเมืองเรียกเอาหนังสือเดินทางไปตรวจสอบ
เมื่อเห็นถูกต้องประทับตราให้เป็นสำคัญแล้วเป็นเสร็จ กองศุลกากร
เห็นจะกำหนดจำนวนเงินถ้าต้องเสียภาษีสิ่งของที่พาเข้าไป เมื่อขึ้นบก
เขายังเปิดหีบผ้าผืนคันตรวจอีกครั้งหนึ่ง ที่พรรณนามานี้ว่าแต่
จะเพาะคนโดยสารชั้นที่ 1 คนโดยสารชั้นที่ 2 ก็เห็นจะตรวจทำนอง
เดียวกัน แต่คนโดยสารชั้นที่ 3 ซึ่งอาศัยไปบนดาดฟ้า เขาจะตรวจ
กวาดขันขึ้นอย่างไรหาได้เห็นไม่ ถ้าว่าจะเพาะพวกเรา เป็นแต่ทำพิธี
เพราะรัฐบาลสั่งไว้เสร็จแล้ว พอได้ขึ้นชื่อก็เชิญให้ผ่านไป หาได้ชักใช้
ตรวจค้นอย่างใดไม่ มีกิจอีกอย่างหนึ่งซึ่งคนโดยสารต้องทำก่อนขึ้นจาก
เรือคือให้บำเหน็จแก่คนรับใช้ในเรือ มีบอยผู้ปฏิบัติประจำห้องที่อยู่คน
1 บอยผู้เลี้ยงอาหารประจำโต๊ะที่ตนนั่งคน 1 (หรือ 2 คน) กับคนรักษา
ห้องน้ำซึ่งช่วยปฏิบัติเมื่ออาบน้ำอีกคน 1 ลักษณะให้บำเหน็จคนรับใช้
เคยสังเกตเมื่อไปยุโรปครั้งหลัง เห็นมี 2 อย่าง ให้รายตัวเช่นพรรณนา

มาอย่างหนึ่ง บวกเพิ่มในค่าอยู่กินอีกร้อยละ 10 เป็นบำเหน็จคนรับใช้
ให้เขาไปแจกกันเองอย่างหนึ่ง เขาว่าอย่างก่อนไม่ได้ถึงคนรับใช้ที่เราไม่
เห็นหน้า เช่นคนทำครัวหาอาหารให้เรากินเป็นต้น ถ้าให้เขาแจกได้
บำเหน็จทั่วหน้ากัน มักใช้ตามไฮเต็ลเป็นพื้น เมื่อเสร็จการตรวจตรา
แล้วจึงเลื่อนเรือขึ้นไปจอดเทียบท่าศุลกากรที่เมืองร่างกุ้ง

พอเรือเทียบท่าก็มีผู้มารับพวกเรา 3 คน คือ มิสเตอร์ฟิลิปแนช
ผู้ช่วยเลขานุการใหญ่ในรัฐบาลพม่า Assistant Chief Secretary of
the Government of Burma (คล้ายกับปลัดกระทรวงการต่างประเทศ)
คน 1 มิสเตอร์โปรเออ (ผู้จัดการบริษัทบอมเบเบอม่า) กงซุลสยามคน 1
มิสเตอร์คัสโตเนีย ผู้จัดการห้างอิสต์เอเชียติก (ซึ่งเป็นเอเยนต์ของพวกเขา)
และเป็นกงซุลเดนมาร์กด้วยคน 1 พอแสดงคำต้อนรับแล้วเขาก็
บอกข่าวสำคัญซึ่งเพิ่งทราบในเช้าวันนั้น ว่าพระเจ้ายอร์ชที่ 5 สวรรคต
เสียแล้ว พวกเราพากันตกตะลึง ด้วยเมื่อออกจากปิ่นไม่ได้ยี่สิบวันว่า
ประจวบเลย มาทางทะเลเพียง 3 วันได้ข่าวก็ว่าสวรรคตทีเดียว ถ้าเป็น
เวลาอื่นก็เห็นจะรู้สึกเศร้าโศกมาก เพราะคิดถึงพระคุณที่ท่านทรงพระ
เมตตาทั้งตัวฉันและหญิงพูน หญิงพิลัย เมื่อไปยุโรป และต่อมาใครไป
เฝ้าจากเมืองไทยก็ยังตรัสถามถึงเสมอ และโปรดประทานพรเมื่อวันขึ้น
ปีใหม่เสมอทุกปีด้วย แต่ทราบข่าวในเวลากำลังซุลมุนจะขึ้นบักเมื่อแรก
ถึงเมืองต่างประเทศ ความรู้สึกก็ออกซาไป ได้แต่แสดงความเสียใจแก่

ผู้แทนรัฐบาลที่มาต้อนรับ แล้วเขาพาขึ้นรถยนต์ไปส่งยังโฮเต็ลสะ
แตรนด์ Strand Hotel ที่รัฐบาลได้ว่าไว้ให้เป็นที่พักเราพักเวลาอยู่ใน
เมืองร่างกุ้ง เพราะเป็นโฮเต็ลใหญ่อยู่สบายกว่าแห่งอื่น แต่เมื่อเราไปถึง
เซอร์ ฮยู สตีเฟนสัน Sir Hugh Stephenson เจ้าเมืองพม่าไม่อยู่ กำลัง
ไปตรวจราชการอยู่ที่ยกไซ้ พอไปถึงโฮเต็ลได้สักครู่ มิสเตอร์กรอ
เลฆานุการใหญ่ในรัฐบาลพม่า Mr. Kraw, Chief Secretary of the
Government (เทียบที่อย่างเป็นทางการต่างประเทศ) ก็
มาหา เป็นผู้ใหญ่มิอัธมาสัยดี บอกว่าตั้งแต่ เซอร์โจเซย์ ครอสบี
ราชทูตอังกฤษในกรุงเทพฯ บอกไปให้ทราบว่าจะไปเที่ยวเมืองพม่า
(ในอดีต) รัฐบาลก็ยินดีที่จะจัดการทั้งปวงให้ ฉันได้เที่ยวเตร่สมประสงค์
ทุกอย่าง ได้มีคำสั่งไปตามหัวเมืองที่ฉันกะโปรแกรมว่าจะไปนั้นทุกแห่ง
แล้ว ส่วนรัฐบาลที่เมืองร่างกุ้งเดิมกะว่าจะมีการเลี้ยงเวลาค่ำและมี
ละครพม่าให้ดูเป็นการต้อนรับ แต่เผอิญว่าทุกครั้งที่พระเจ้ายอร์ชสวรรคต
ก็เป็นอันจกใจจำต้องงด ฉันตอบขอบใจและบอกว่าทางฝ่ายพวกฉัน
เองก็มีความเศร้าโศกอยู่ ด้วยได้เคยคุ้นกับพระองค์ทรงพระกรุณา
แต่ก่อน ถ้าหากรัฐบาลจะทำพิธีศราทศพรดถวายเมื่อใด ฉันใคร่จะขอ
โอกาสไปช่วยในการพิธีนั้นด้วย มิสเตอร์กรอตอบว่ายังไม่ได้กำหนดวัน
พิธี เพราะยังไม่ทราบว่าเจ้าพระศพวันไหนแน่ แต่จะจัดให้ได้โอกาส
ช่วยงานตามประสงค์ ส่วนการเดินทางของฉันนั้น เขาจะให้มิสเตอร์
แนช (ปลัดกระทรวง) เป็นผู้ไปมาติดต่ออยู่เสมอ ถ้าฉันปรารถนาจะให้

รัฐบาลช่วยเหลืออย่างใดเมื่อใดขอให้บอกแก้มิสเตอร์แนช โดยพูดทางโทรศัพท์หรือเรียกมาหาก็ได้

เมื่อก่อนมิสเตอร์กรอจะลาไป ถ้ามั่นใจว่าฉันจะไปที่พระเกศธาตุ Shwe Dagon หรือไม่ ฉันตอบว่าเรื่องนั้นฉันมีความลำบากใจอยู่ เขาถามขึ้นก็ดีแล้วฉันอยากจะปรึกษาด้วย แต่จะต้องเล่าเรื่องเบื้องต้นยืดยาวสักหน่อย เมื่อฉันไปเมืองย่างกุ้งครั้งแรกใน พ.ศ. 2434 นั้น ฉันแต่งตัวอย่างฝรั่ง ใส่เกือกขึ้นไปบนลานพระเกศธาตุก็ไม่มีใครห้ามปราม พวกพม่าที่เป็นกรรมการรักษาพระเกศธาตุในสมัยนั้นมาพาฉันเที่ยวดูด้วยซ้ำไป ต่อมาอีกหลายปีจึงปรากฏว่าพวกพม่าเริ่มแสดงความรังเกียจที่ชาวต่างประเทศใส่เกือกเข้าไปในลานพระเจดีย์ และห้ามปรามอย่างกวดขันแต่นั้นมา ฉันเข้าใจว่าที่จริงเป็นเหตุในทางการเมือง รัฐบาลเมืองพม่าได้เคยถามไปยังรัฐบาลสยามว่าประเพณีในประเทศนั้นเป็นอย่างไร เวลานั้นฉันยังเป็นสมาชิกอยู่ในรัฐบาล ได้ทราบว่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ส่งคำถามไปยังสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ถวายวินิจฉัยว่าบุคคลเข้าไปในเจดีย์สถานจะเป็นเจดีย์สถานในศาสนาของตนเองก็ตามหรือศาสนาอื่นก็ตาม ควรเข้าไปด้วยความเคารพ ถ้าไม่อยากจะเคารพก็ไม่ควรเข้าไปทีเดียว ก็ความเคารพนั้นถ้าว่าจะเพาะด้วยเครื่องแต่งตัว คนชาติใดหรือจำพวกใดถือประเพณีว่าแต่งตัวอย่างไรเป็นการเคารพ ก็ควรแต่ง

ตัวอย่างนั้น ไม่ได้เป็นใหญ่อยู่ที่เกือก (มีสเตอริกชื่อว่าเรื่องที่ฉันว่านั่น เขาก็ได้ทราบอยู่) ฉันพูดต่อไปว่าการที่พม่าห้ามมิให้ชาวต่างประเทศ ใส่เกือกเข้าลานพระเจดีย์ จะเกิดขึ้นด้วยเหตุอันใดก็ตาม แต่เดี๋ยวนี้ชาว ต่างประเทศได้ยอมถอดเกือกตามพม่าปรารถนาจนเป็นธรรมเนียมแล้ว ถ้าฉันดึงดันใส่เกือกขึ้นไปโดยอ้างว่าได้เคยใส่เกือกขึ้นไปเมื่อครั้งก่อน ก็น่าจะเกิดวิวาทกับพวกพม่าพาให้รัฐบาลต้องร้อนใจ ครั้นจะยอมถอด เกือกขึ้นไปด้วยแต่งตัวอย่างฝรั่งเหมือนเช่นพวกฝรั่งที่ท่องเที่ยวทำกันก็ ขัดข้องด้วยฉันถือพระพุทธศาสนา ถ้าแต่งตัวเช่นนั้นตามธรรมเนียม ไทยถือว่าปราศจากความเคารพ ครั้นจะไม่ขึ้นไปเสียทีเดียวก็จะขาด ประโยชน์ข้อสำคัญที่ฉันมาเมืองพม่าด้วยปรารถนาจะดูของโบราณ เพราะของดีที่น่าดูมักมีอยู่ตามเจดีย์สถานเป็นพื้น ก็จะเหมือนมาเปล่า ไม่ได้เห็นของที่อยากดู ทั้งลูกหลานที่มาด้วยกันก็จะพลอยไม่ได้เห็น ด้วย ฉันจึงคิดไว้ว่าเมื่อขึ้นไปที่พระเกศธาตุ หรือไปดูเจดีย์สถานแห่งอื่น ที่ฉันอยากเห็น จะแต่งตัวอย่างอุบาสกไทยตามแบบเก่า คือนุ่งผ้าใส่ เสื้อ ไม่ใส่เกือกถุงตีน เขาก็เห็นชอบด้วย และถามว่าจะให้บอกพวก กรรมการให้มาต้อนรับด้วยหรือไม่ ฉันขออย่าให้บอกเลย เพราะฉันจะ ขึ้นไปอย่างเงียบๆ เขาถามต่อไปถึงหัวเมืองอื่นที่ฉันจะไปว่าฉัน ปรารถนาจะให้เจ้าเมืองกรรมการพาเที่ยวหรืออย่างไร ฉันตอบว่าฉัน อยากได้ผู้มีความรู้โบราณคดีในท้องถิ่นที่เป็นคนนำทาง จะเป็นใครก็ได้ ขอแต่อย่าให้ผู้นำต้องจำใจได้ความลำบากในเรื่องถอดเกือกในเวลาพา

ฉันไปเที่ยว เขาก็รับจะจัดการให้เป็นไปตามความประสงค์ เขาจัด
อย่างไรจะเอามากล่าวเสียตรงนี้ด้วยให้เสร็จไป คือแห่งใดเช่นที่เมืองหง
สาวดีเป็นต้น ถ้าเจ้าเมืองเป็นพม่า (ถือพระพุทธศาสนา) เขาให้เจ้า
เมืองเป็นผู้นำทาง แห่งใดเจ้าเมืองเป็นฝรั่ง (ถือคริสต์ศาสนา) เจ้าเมือง
เป็นแต่มาต้อนรับ แล้วแต่งให้กรมการผู้ใหญ่ที่เป็นพม่าเป็นผู้นำทาง
นอกจากนั้นเขาส่งให้ผู้รั้งตำแหน่งเจ้ากรมโบราณคดี (เพอญเป็นพม่า)
ฉันที่ว่าการตั้งอยู่ ณ เมืองมณฑล มาเป็นผู้นำเที่ยวด้วยอีกคนหนึ่ง

เมื่อมิสเตอร์รถกลับไปแล้ว มิสเตอร์คัสโตเนีย นายห้างอีสต์
เอเชียติก มาบอกรายการที่เขาจัดเตรียมไว้สำหรับพวกเราให้ทราบ
เป็นต้นแต่รถยนต์ที่เราจะใช้ในเวลาอยู่เมืองร่างกุ้งนั้น ว่าเศรษฐกิจแบก
อินเดียคนหนึ่งซึ่งชอบกับมิสเตอร์คัสโตเนีย มีใจให้ยืมรถเดมเลอร์
ของเขาหลัง 1 ซึ่งนั่งได้ 7 คน เป็นรถเขาส่งมาไว้สำหรับรับแขก เช่น
เมื่ออากาศหนาวมาเป็นต้น กับคนประจำรถซึ่งรู้ภาษาอังกฤษ 2 คนมาให้
เราใช้ไม่ต้องเช่ารถ รู้สึกพอใจเป็นอันมาก รถไฟก็ได้ว่าไว้เสร็จแล้ว
เขาคิดเช่ารถสาธุนหลัง 1 ด้วยพวกเราไปหลายคนด้วยกัน เช่ารถสาธุน
รวมกันถูกกว่าซื้อตัวเป็นรายตัว เรือที่จะโดยสารล่องลำน้ำเอราวดีเขาก็
ได้ว่าไว้แล้ว แม้เงินที่เราจะใช้สอยในเวลาเดินทางเขาก็ได้ว่าไว้กับ
ธนาคารที่เมืองมณฑลและบริษัทเดินเรือในลำน้ำเอราวดี เราจะต้อง
การเงินใช้ที่ไหนก็เรียกได้ไม่ต้องขนเงินไปให้ลำบาก เขาช่างคิด

รอบคอบดีจริงๆ ยังจะต้องจัดแต่เรื่องการกินอยู่ในเวลาเดินทาง เขารอไว้ถามความพอใจของฉันก่อน ด้วยการเดินทางในเมืองพม่ายังติดกับยุโรปหลายอย่าง เป็นต้นว่ารถไฟก็ไม่มีรถสะเปียง คนโดยสารต้องลงซื้ออาหารกินตามสถานี รถนอนก็มีแต่พื้นกะดาน คนโดยสารต้องหาฟูกเบาะมาห่มนอนไปเอง ที่พักก็มีโฮเต็ลแต่ในเมืองย่างกุ้ง กับมีเรือนพัก Rest House ของกรมรถไฟตามสถานีที่เมืองใหญ่ ถ้าห่างทางรถไฟออกไปก็มีที่อาศัยแต่ศาลากลางย่าน แต่สำหรับพวกเราเราได้ยินว่ารัฐบาลเตรียมที่พักไว้ให้ตลอดทางแล้ว ถึงกระนั้นจะต้องจัดเรื่องฟูกเบาะมาห่มนอนกับทั้งการกิน ด้วยตามประเพณีการเดินทางในเมืองพม่าที่เป็นชั้นผู้ดีมีศักดิ์เขามีูกมีบ่อบกับทั้งฟูกเบาะมาห่มนอนของเขาติดตัวไป ฉันจะใช้วิธีนั้นหรืออย่างไร ฉันบอกว่ารัฐบาลเขาได้มอบมิสเตอร์แนชไว้ (เผอิญเป็นคนชอบกันกับมิสเตอร์คัลสโตเนีย) ขอให้ปรึกษากันดู ถ้าเห็นอย่างใดดีฉันก็จะทำตาม ในที่สุดจึงตกลงจ้างบ่อบคน 1 ูกักคน 1 เป็นแขกอินเดียถือศาสนาคริสต์ และเคยไปกับคนเดินทางจนชำนาญทั้ง 2 คน ส่วนฟูกเบาะมาห่มนอนนั้นบริษัททอมัส ูกัก Thomas Cook and Son ซึ่งประกอบกิจส่งเคราะห์คนเดินทางเป็นอาชีพ เขามีให้เช่า จัดเป็นชุด มีนวมเป็นที่นอนผืน 1 ผ้าขาวปูที่นอน 2 ผืน กับสะเบาะด้วยกลัก 1 รวมมัดเป็นม้วนเตรียมไว้ไม่ต้องถามว่าจะต้องการสิ่งใดบ้าง พวกเราก็ตกลงตามประเพณีที่เขาประพฤติกัน

ถึงกลางวันในวันแรกถึงนั้น เมื่อฉันเดินลงไปยังห้องกินอาหาร เห็นมีพวกไทยใหญ่ Shan นั่งอยู่ที่ห้องพักชั้นกลางโฮเต็ลสักสามสี่คน ฉันไม่ได้เอาใจใส่สังเกตด้วยไม่มีกิจที่จะต้องรู้จัก แต่เมื่อกลับขึ้นไปถึงห้องได้สักครู่หนึ่ง คนรับใช้เอากาเรตขี่เข้าไปให้อ่านดูจึงรู้ว่าเจ้าขุนศึก ลูกเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุง ซึ่งเคยเข้าไปบวชเป็นสามเณรอยู่วัดเทพศิรินทราวาสนานมาแล้ว ก็เรียกเข้าไปหาทันที โตเป็นหนุ่มจนจำไม่ได้ ข้างฝ่ายตัวเขาเองบอกว่าไม่รู้ว่าฉันจะไปเมืองพม่า วันนั้นเขาไปหาเจ้าฟ้าเมืองตองแปง ไทยใหญ่ข้างฝ่ายเหนือซึ่งพักอยู่โฮเต็ลนั้น เมื่อเห็นฉันเดินผ่านลงไปดูคลับคล้ายคลับคลาไม่แน่ใจ ไปถามผู้จัดการโฮเต็ลเขาบอกชื่อจึงรีบมาหา ฉันถามถึงเจ้าชายเมืองพืชายที่เคยไปบวชอยู่ด้วยกัน บอกว่าเดี๋ยวนี้ก็อยู่ที่เมืองร่างกุ้ง ด้วยเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงส่งมาเป็นนักเรียนอยู่ในมหาวิทยาลัยด้วยกันทั้ง 2 คน ในบ่ายวันนั้นเองก็ไปพากันมา ดูเจ้าชายเมืองไม่ใคร่แปลกตานัก ด้วยเคยลงมากลางเทศาเมื่อรัชกาลที่ 7 ฉันได้พบอีกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่วันนั้นพอสิ้นเวลาเรียน เจ้าชายเมืองกับเจ้าขุนศึกก็มารับธุระให้ใช้สอยทุกวัน วางตัวสนิทสนมเหมือนอย่างเป็นลูกหลานน่ารัก และเป็นประโยชน์แก่พวกเราในเวลาอยู่เมืองร่างกุ้งมากด้วย

มิสเตอร์คัสโตเนียได้บอกไว้ว่าเวลาบ่ายจะพาภรรยามาหาเจ้าหญิง (ในหนังสือนี้คำว่า “เจ้าหญิง” หมายถึงทั้งพระองค์หญิงศิริวัตน

บุขบงด้วยทุกแห่งไป) จึงนัดให้มากินน้ำชาด้วยกัน ภรรยาก็มีอิจฉาสัย
ดีเหมือนกับสามี รับจะเป็นผู้พาเจ้าหญิงเที่ยวตามประสาผู้หญิง เช่น
ไปซื้อของเป็นต้น เมื่อเสร็จการเลี้ยงน้ำชาแล้วขึ้นรถยนต์ไปเที่ยวส่ง
การด์ซื้อเย็บมตอบเลขานุการและผู้ช่วยเลขานุการของรัฐบาล กับทั้ง
กงสุลสยามที่ได้ไปรับ แล้วไปแวะที่บ้านมิสเตอร์คัสโตเนียคุว์หนึ่ง กลับ
มาถึงโฮเต็ลจนพลบค่ำ

อนึ่ง เมื่อก่อนจะขึ้นรถไปจากโฮเต็ลนั้น เจ้าชายเมืองกับเจ้าขุน
คึก พาเจ้าฟ้าเมืองตองแปงมาหา ยังหนุ่มดูเหมือนอายุจะราว 30 ปี พูด
ภาษาอังกฤษได้คล่องชวนให้ไปเที่ยวเมืองของเธอ บอกว่าถ้าฉันไปถึง
เมืองไทยใหญ่ พวกเจ้าฟ้าคงจะต้อนรับด้วยความยินดีทุกเมือง ฉัน
ตอบขอบใจ แต่ไม่สามารถจะรับเชิญได้ ด้วยมีเวลาน้อยและได้กำหนด
วันลงโปรแกรมเสียหมดแล้ว.

ตอนที่ 2 เทียวเมืองร่างกุ้ง เมื่อชาไป

ไปเทียวเมืองพม่า(ในอดีต)ครั้งนี้ ดูประหลาดที่พอไปถึงก็บังเกิดความเสียหายหลายอย่าง เบื้องต้นแต่เมื่อเรือแล่นขึ้นไปตามลำน้ำก่อนถึงเมืองร่างกุ้ง แลดูพระเกศธาตุ Shwe Dagon ซึ่งอยู่บนเนินสูงเห็นได้แต่ไกล มีร้านรวงจากคฤหบดีของคหบดีเห็นแต่ยอดเพราะประจวบเวลาเขากำลังปิดทอง เป็นอันไม่ได้ดูพระเจดีย์ทั้งองค์เหมือนเมื่อไปครั้งก่อน ลูกหลานที่ไปด้วยก็จะได้เห็นแต่ยอดกับฐานพระเกศธาตุเท่านั้น พอไปถึงเมืองยังไม่ทันขึ้นบก ก็เกิดความเสียใจด้วยพระเจ้ายอร์ชสวรรคต เหตุนั้นเลยเป็นปัจจัยให้เสียหายต่อไปถึงจะไม่ได้เห็นละครที่พม่าเล่น เพราะเขาต้องงดงานมหรสพในเวลาไวทุกข์ ไม่สมประสงค์ที่อยากดูมาช้านานตั้งแต่ฉันยังเป็นตำแหน่งนายทหารพระสมุห์สำหรับพระนคร เพราะได้รับคำถามจากเมืองพม่าถึงตำนานละครไทยเมื่อเขาจะส่งละครพม่าไปเล่นในงานแสดงพิพิธภัณฑ์ที่เวมบลี Wembley Exhibition ณ ประเทศอังกฤษเมื่อ ค.ศ. 1924 (พ.ศ. 2467) เขาถามพวกพม่าถึงตำนานละครเพื่อจะพิมพ์ลงในคำโฆษณา พม่าบอกอธิบายได้แต่ว่าได้แบบอย่างละครไปจากกรุงศรีอยุธยา หาเรื่องราวตำนานไม่ รัฐบาลเมืองพม่าจึงขอให้สถานทูตอังกฤษช่วยสืบเรื่อง

ตำนานละครในเมืองไทย ฉันได้ยินก็ประหลาดใจ แต่พอคาดมูลเหตุได้ด้วยมีในเรื่องพงศาวดารว่าครั้งพม่าตีได้พระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 กวาดต้อนเอาผู้คนบรรดาตกอยู่ในเงื้อมมือไปเป็นชะเลยมากกว่ามาก คงได้พวกละครไปเมืองพม่าแต่ครั้งนั้น ต่อมาฉันได้ยินพระอรรักษ์ (ซอเหลียง) กรมป่าไม้ ซึ่งเป็นพม่าชาวเมืองมณฑลเสฉวนให้ฟัง ว่าที่กรุงมณฑลเสฉวนมีตำบลบ้านแห่งหนึ่งพม่าเรียกกันว่าบ้าน “โยเดีย” (โยธยา) พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของพวกที่เป็นเชื้อสายไทย และคนพวกนั้นไม่ต้องทำราชการอย่างอื่นนอกจากฝึกหัดกันเล่นละครถวายทอดพระเนตรเป็นนิตย เมื่อพระอรรักษ์ยังเป็นเด็กได้เคยเข้าไปดูละครโยธยาเล่นที่ในพระราชวังหลายครั้ง ตามถึงเรื่องที่เล่นบอกว่าเห็นเล่นเรื่องอิเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ แต่จะเล่นเรื่องอะไรอื่นอีกบ้างหาทราบไม่ได้ฟังพระอรรักษ์เล่าก็รู้ได้ยิ่งขึ้น ว่าคงมีบ้านพวกละครไทยเช่นว่าแต่ครั้งราชธานียังตั้งอยู่ที่เมืองอังวะเมื่อเวลาได้ชะเลยไป ครั้นย้ายราชธานีไปตั้งที่เมืองอมรปุระและเมืองมณฑลเสฉวน ก็ย้ายบ้านพวกละครตามไป และให้ฝึกหัดกันเล่นถวายพระเจ้าแผ่นดินทอดพระเนตรสืบมาหลายชั่วคน ยิ่งอยากเห็นว่าพวกเชื้อสายไทยจะรักษาแบบละครครั้งกรุงศรีอยุธยาไว้ได้สักเพียงใดตลอดเวลาช้านานถึง 160 ปี แต่ก็นึกพรั่นอยู่ด้วยเมืองพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษมาได้ถึง 50 ปี พวกละครเชื้อสายไทยนำที่จะกระจัดกระจายกันไปเสียหมดแล้ว เพราะไม่มีพระเจ้าแผ่นดินทำนุบำรุงเหมือนแต่ก่อน ถึง

กระนั้นก็ตั้งใจไปว่าจะลองค้นดู ไปประสบเวลางานมหรสพเกรงจะไม่สมประสงค์จึงเสียดายนัก (แต่ลงที่สุดได้ดูเมื่อจวนจะกลับดังจะเล่าข้างตอนท้ายหนังสือนี้) ยังมีความเสียดายเป็นข้อใหญ่อีกอย่างหนึ่ง ที่ไปทราบพิพิธภัณฑสถานในเมืองร่างกุ้งไม่มีเสียแล้ว ไม่สมหวังที่ตั้งใจจะไปตรวจโบราณวัตถุประเทศพม่าในพิพิธภัณฑสถานเปรียบเทียบกับโบราณวัตถุประเทศสยาม หาความรู้เรื่องพงศาวดารที่เกี่ยวข้องกันมาเมื่อสมัยดึกดำบรรพ์ เป็นอันขาดประโยชน์ที่หมายจะได้ไปอีกอย่างหนึ่ง ได้ความแต่ว่าเดิมมีพิพิธภัณฑสถานในเมืองร่างกุ้งเป็นตึกหลังใหญ่อยู่กลางเมือง เรียกว่า “แฟร์ มิวเซียม” Phayre Museum ตามนาม เซอร์ อาเธอร์ แฟร์ เจ้าเมืองคนที่จัดตั้งพิพิธภัณฑสถานนั้น ครั้นเมื่อ ค.ศ. 1911 (พ.ศ. 2454) รัฐบาลปรารถนาจะสร้างโรงพยาบาลกลางขึ้นใหม่ให้ใหญ่โต หาที่อื่นเห็นไม่เหมาะแก่ประโยชน์ของโรงพยาบาลเท่าตรงที่พิพิธภัณฑสถานตั้งอยู่ จึงลงมติจะย้ายพิพิธภัณฑสถานไปตั้งที่อื่น ให้เก็บของในพิพิธภัณฑสถานแยกไปฝากไว้ที่มหาวิทยาลัยบ้าง เอาลงบรรจุหีบฝากไว้ในคลังของรัฐบาลบ้าง แต่การที่จะสร้างพิพิธภัณฑสถานยังผัดเรื่อยมาถึง 25 ปีเข้าบัดนี้ ไม่มีใครทราบว่ต่อเมื่อไรจึงจะได้สร้าง เดียวนี้พบของโบราณในมณฑลไหนก็รวมไว้ในมณฑลนั้น ปลูกโรงเล็ก ๆ เรียกว่า “มิวเซียม” คล้ายกับคลังรักษาของ มีแยกย้ายกันอยู่ตามหัวเมืองหลายแห่ง การรักษาของโบราณในเมืองพม่ามีกรมตรวจโบราณคดี Archaeological Survey

Department แต่ก่อนมีนักปราชญ์ชาติฝรั่งเศสคนหนึ่งซึ่งสมัครมาอยู่ในเมืองพม่า ชื่อ ชาส ดีอรอยเซลล์ Chas Duroiselle เป็นเจ้ากรม แต่ปลดชราออกจากตำแหน่งสัก 3 ปีมาแล้ว (ฉันได้พบตัวที่เมืองมณฑล) เดียวนี้ยุบกรมนั้นลงเป็นแต่สาขาขึ้นกรมตรวจโบราณคดีในอินเดีย ยังมีสถานที่ทำการอยู่ ณ เมืองมณฑลและตั้งพม่าเป็นหัวหน้า บางทีเมื่อแยกเมืองพม่าออกจากอินเดียแล้ว เห็นจะกลับตั้งเป็นกรมต่างหากอย่างแต่ก่อน

วันพุธที่ 22 มกราคม เดิมฉันกะโปรแกรมสำหรับวันนี้ไว้ว่าตอนเช้าจะไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน ตอนบ่ายจะขึ้นไปบูชาพระเกศธาตุ เมื่อได้ความว่าไม่มีพิพิธภัณฑ์สถานจะดู ก็เปลี่ยนเป็นไปเที่ยวหาซื้อของที่ต้องการใช้ เช่นหนังสือนำทางเที่ยวเมืองพม่า(ในอดีต)และฟิล์มสำหรับถ่ายรูปฉายาลักษณะเป็นต้น แล้วให้ขับรถเที่ยวดูบ้านเมืองจนเวลาใกล้เที่ยงจึงกลับโฮเต็ล ก่อนพรรณนาว่าด้วยตัวเมือง จะเล่าเรื่องตำนานเมืองร่างกุ้งที่มีในหนังสือพงศาวดารพม่าให้ทราบพอเป็นค้ำก่อน เมืองร่างกุ้งนี้เดิมเรียกว่าบ้าน “ตะเกิง” Dagon อยู่ในเขตต์เมืองทะเลของมอญ มีคำอ้างว่าพระเจ้าบุณณริก ซึ่งครองเมืองหงสาวดีแต่ดึกดำบรรพ์ ได้เคยตั้งเป็นเมืองชื่อ “อาระมะณะ” เมื่อราว พ.ศ. 1247 แต่ที่อ้างนี้ไม่มีหลักฐานประกอบอย่างไร มีเรื่องแน่นอนแต่ว่าเป็นเมืองเรียกว่าเมือง “ตะเกิง” เมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีพระยาอู่ (ผู้เป็นพระ

ชนกของพระเจ้าราชาธิราช) เสวยราชย์แต่ พ.ศ. 1896 จน พ.ศ. 1928 และปรากฏว่าพระเจ้าราชาธิราชเมื่อยังเป็นราชบุตรเคยหนีมาอาศัยอยู่ (และมาได้นางเมี่ยมะนิก) ที่เมืองตะเกิงนี้ ต่อนั้นมาเมื่อนางพระยาตะละเจ้าท้าว (พม่าเรียกว่า Chinsawbu) ราชธิดาของพระเจ้าราชาธิราชได้เสวยราชย์แต่ พ.ศ. 1996 จน พ.ศ. 2015 มอบเวนราชสมบัติแก่พระมหาปิฎกธรร ราชบุตรเขย ซึ่งพม่าเรียกว่าพระเจ้าธรรมเจดีย์แล้ว มาสร้างวังอยู่ที่เมืองตะเกิงและทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระเกศธาตุ เมืองตะเกิงเห็นจะรุ่งเรืองถึงที่สุดในสมัยเมื่อยังเป็นเมืองมอญเพียงนั้น ต่อมาปรากฏว่าเป็นแต่เมืองขึ้นของเมืองทะเลจนถึงสมัยราชวงศ์อลองพระ เมื่อพระเจ้ามังลองต้นวงศ์ปราบเมืองมอญทั้งปวงไว้ได้ในอำนาจแล้ว จึงตั้งเมืองตะเกิงเป็นที่สำนักของอุปราชพม่าปกครองหัวเมืองมอญแทนเมืองหงสาวดี และให้เปลี่ยนนามเมืองตะเกิงเรียกว่า “เมืองร่างกุ้ง” แต่ พ.ศ. 2298 เป็นต้นมาถึง พ.ศ. 2367 (ตรงกับรัชกาลที่ 3 กรุงรัตนโกสินทร์) พม่าเกิดรบกับอังกฤษครั้งแรก พม่ายกกองทัพไปหมายจะตีเมืองชายแดนอินเดีย อังกฤษให้กองทัพเรือมาตีเมืองร่างกุ้ง พม่าถอยกองทัพกลับมารบแต่แพ้อังกฤษ ต้องยอมสละเมืองอัลลัม เมืองยักไซ และหัวเมืองมอญตอนใต้ปากน้ำสลวิน ตั้งแต่เมืองเมะลาลัง Moulmien ลงมาจนเมืองตะนาวศรีให้แก่อังกฤษ อังกฤษยึดเมืองร่างกุ้งไว้ในเวลาใกล้เคียงกันครั้งนั้น 3 ปี แล้วกลับคืนให้พม่าดังเก่า ต่อมาถึง พ.ศ. 2395 (ตรงกับรัชกาลที่ 4 กรุง

รัตนโกสินทร์) พม่าเกิดรบกับอังกฤษเป็นครั้งที่ 2 เมื่ออังกฤษชนะพม่า ครั้งนี้เอาเมืองมอญทั้งปวงไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษหมด ตั้งเมืองร่างกุ้งเป็นเมืองหลวง จึงเกิดมีอาณาเขตต์เรียกว่า “พม่าใต้” เป็นของอังกฤษ และอาณาเขตต์ “พม่าเหนือ” คงเป็นของพระเจ้าแผ่นดินพม่าปกครองแต่นั้นมา จน พ.ศ. 2428 พม่าเกิดรบกับอังกฤษเป็นครั้งที่ 3 อังกฤษชนะครั้งนี้เลยยุบประเทศพม่าลงเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษทั้งหมด และเอาเมืองร่างกุ้งเป็นเมืองหลวงของประเทศพม่าสืบมาจนบัดนี้ ฉะนั้นได้เห็นเมืองร่างกุ้งครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2434 เวลานั้นประเทศพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษได้ 7 ปี ตั้งแต่ไปครั้งนั้นเวลาล่วงมาถึง 44 ปีจึงได้ไปเห็นอีกในครั้งนี้ มีสิ่งซึ่งเคยเห็นแต่ครั้งก่อนยังจำได้ถนัด แต่ 4 สิ่ง คือพระเกศธาตุสิ่งหนึ่ง พระสุเลเจติย์แปดเหลี่ยมที่อยู่กลางเมืองสิ่งหนึ่ง ทะเลสาบข้างหลังเมืองสิ่งหนึ่ง กับน้ำในแม่น้ำชุ่นไม่มีที่ไหนเสมออีกสิ่งหนึ่ง (นายทหารเรืออังกฤษคนหนึ่งเป็นเพื่อนโดยสารไปในเรือลำเดียวกันเขาบอกว่าน้ำชุ่นอย่างนี้มีแม่น้ำแยงเจ้เมืองจีนอีกแห่งหนึ่ง แต่ฉันไม่เคยเห็น) นอกจากที่วาม่าจำอะไรไม่ได้ เห็นเมืองร่างกุ้งเปลี่ยนแปลงไปหมด เมื่อไปครั้งก่อนยังเป็นเมืองเล็กมีบ้านเรือนหนาแน่นแต่ตอนใกล้ลำนํ้า และปลูกเป็นเรือนไม้เป็นพื้น แม้จวนที่เจ้าเมืองอยู่ก็เป็นเรือนไม้ ออกนอกเมืองไปพอฟันเนินพระเกศธาตุก็เป็นป่าไปดูทะเลสาบต้องขับรถไปตามทางเกวียน แต่เดี๋ยวนี้เมืองร่างกุ้งเป็นเมืองใหญ่โต เต็มไปด้วยตึกกว้างสูงใหญ่หลาย ๆ ชั้นดูราวกับเมืองใน

ยุโรป เขาบอกว่าเพิ่งขยายเมืองใหญ่โตเมื่อการค้าขายเจริญรวดเร็วในระหว่าง 20 ปีมานี้ เดิมนั้นนับว่าเมืองร่างกุ้งเป็นเมืองท่าค้าขายสำคัญที่ 3 ในอาณาจักรอินเดีย เป็นรองแต่เมืองกาลกัตตาและเมืองบอมเบย์เท่านั้น ฉันทพักอยู่เมืองร่างกุ้งน้อยวัน จะพรรณนาว่าด้วยเมืองร่างกุ้ง โดยพิสดารให้อ่านเหมือนตาเห็นเป็นพันวิสัย จะกล่าวแต่โดยย่อ เมืองร่างกุ้งตั้งอยู่ริมน้ำทางฝั่งตะวันออกเช่นเดียวกันกับกรุงเทพฯ ตอนริมน้ำเป็นท่าเรือกำปั่นที่ไปมาค้าขาย และตั้งโรงจักรเลื่อยไม้สีข้าวรายตามตลิ่งตลอดไป มีทางรถไฟสายสาขาทำเลียบริมน้ำมา สำหรับรับส่งสินค้าอยู่ข้างหน้าเมืองสายหนึ่ง พ้นทางรถไฟสายริมน้ำเข้าไปถึงตัวเมืองสร้างตึกตามแผนผังอย่างที่เรียกว่า"แบบบล็อก" Block System มีถนนใหญ่ทั้งตามยาวและตามขวางหลายสาย และมีถนนเล็กเป็นถนนซอยนับไม่ถ้วน ล้วนตัดตรงเป็นเส้นบรรทัด ตึกกว่านบ้านเรือนที่สร้างริมถนนจึงดูเป็นหมู่ ๆ เรียกว่า "บล็อก" ที่อยู่ตอนใกล้ลำน้ำเป็นโรงพาณิชย์กับสถานที่อำนวยความสะดวกค้าขาย ต่อเข้าไปทางถนนขวางถึงธนาคารและห้างขายของต่าง ๆ ตอนกลางเมืองสร้างศาลารัฐบาล สถานเทศบาล โรงพยาบาลกลาง ต่อออกไปใกล้ด้านหลังถึงเรือนจำ กับทั้งสถานที่ศึกษาและโรงสอนศาสนาซึ่งตั้งมาแล้วแต่แรก ล้วนอยู่ในเมืองทั้งนั้น ข้างหลังเมืองมีทางรถไฟสายใหญ่ผ่านตลอดด้าน เหมือนอย่างเป็นคูเมือง ต้องทำสะพานข้ามทางรถไฟหลายแห่ง พ้นทางรถไฟออกไปถึงเชิงเนินที่สร้างพระเกศธาตุเป็นเนินหมู่ใหญ่

หลายยอด ใกล้กับทะเลสาบ เรียกว่า “รอยัลเล็ค” Royal Lake นำ
แปลว่า “ทะเลมหाराช” และมีทะเลสาบอีกแห่งหนึ่งเรียกว่า “ควีนส
เล็ค” Queen’s Lake แปลว่า “ทะเลราชินี” อยู่ห่างกันนัก ที่นอกเมือง
ตอนนี้ทำเป็นที่สำราญ มีสนามแข่งม้า สนามเล่นกีฬา และสนามกอล์ฟ
มีทั้งสวนต้นไม้ สวนเลี้ยงสัตว์ และสโมสรเล่นเรือในทะเลสาบ ตามยอด
และไหล่เขาเป็นที่ทำบ้านเรือนของพวกผู้ดีมีทรัพย์ จวนเจ้าเมืองที่ทำ
ใหม่เป็นตึกใหญ่โตขนาดสักสามเท่าวังบูรพาภิรมย์ก็อยู่ในที่ตอนนี้ ต่อ
ที่ตอนนี้ออกไปเป็นที่เปิดใหม่ สถานที่ซึ่งสร้างใหม่ เช่น มหาวิทยาลัย
สนามบิน และโรงทหาร (ซึ่งย้ายจากที่เดิมอันตั้งอยู่ ณ หมู่เนินพระเกศ
ธาตุ) สร้างในตอนที่เปิดใหม่นี้โดยมาก มีถนนไปมาถึงกันทั้งที่นอก
เมืองและในเมือง ล้วนลาดแอสฟัลต์รักษาสะอาดสะอาด และทำถนน
ลาดแอสฟัลต์ไปตามหัวเมืองทางไกลก็หลายสาย เดียวนี้อาจจะไป
รถยนต์ได้ถึงเมืองมัณฑเลและเมืองแปร กับที่อื่นที่อยู่ไกลๆ ได้หลาย
แห่ง

ในการที่ทำแผนผังแก้ไขถนนหนทางในเมืองร่างกุ้ง ดูเหมือน
รัฐบาลจะระวังไม่รื้อแย่งหรือบุกรุกวัดวาให้พวกพม่าโกรธแค้น สังเกต
ตามข้างถนนหนทางที่ผ่านไป ตรงไหนกรูกรังตรงนั้นมักเป็นวัด แต่มี
พระเจดีย์ทองของโบราณองค์หนึ่งอยู่กลางเมืองร่างกุ้ง พม่าเรียกว่า
“ชเวสุเล” Shwe Sule (คำ “ชเว” แปลว่า “ทอง” พระเจดีย์ที่ปิดทอง

เรียกขึ้นต้นว่า “ซเว” ทั้งนั้น คำว่า “สุเล” เพี้ยนมาแต่ “จุละ” คือเรียกตามภาษามคธว่า “จุลเจติย” หมายถึงเอาพระเกศธาตุเป็น “มหาเจติย” มาแต่ก่อน) พระสุเลเจติยขนาดสักเท่าพระศรีรัตนเจติยในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ฐานทักษิณเตี้ยจึงดูไม่สูงนัก รูปเป็นพระสถูปแปดเหลี่ยม ขวดทรงงามยิ่งกว่าพระเจติยพม่าองค์อื่นๆ ใครเห็นก็พากันชมทั้งนั้น เดิมมีแต่องค์พระเจติยกับฐานทักษิณอยู่กลางแปลงแลดูเป็นสง่า เมื่อทำแผนผังสร้างเมืองเขากะเอาพระสุเลเจติยเป็นศูนย์ ขยายถนนล้อมรอบแล้วตัดถนนใหญ่แยกตรงจากพระสุเลเจติยไปทั้ง 4 ทิศ แลดูจากทางไหนก็เห็นพระสุเลเจติยตระหง่านทุกทาง เมื่อพวกสัปบุรุษพม่าเห็นพระสุเลเจติยเป็นที่รุ่งเรืองขึ้นก็เกิดศรัทธาพากันบูรณะตามชอบใจ ให้ปลูกปราสาท (คือศาลาโถงแต่หลังคาเป็นปราสาท พม่าชอบทำ) และโรงหลังเล็ก ๆ สำหรับพระสงฆ์และอุบาสกอาศัยที่บนฐานทักษิณล้อมรอบ หลังคาบังพระสุเลเจติยเสียสักครึ่งองค์ แลดูไม่สง่างามเหมือนแต่ก่อน ไซ้แต่เท่านั้น ที่เชิงฐานทักษิณต่อขอบถนนเข้าปลูกโรงแถวให้คนเช่าตั้งร้านขายของคล้ายกับร้านวัดสามปลื้มรอบพระเจติย ก็เลยดูรุงรังเสียส่งลงไปอีก แต่เขาศรัทธาแปลกอย่างหนึ่งซึ่งยังไม่มีเหมือนที่ประเทศอื่น คือเอาโคมไฟฟ้าประดับพระเจติยตั้งแต่ฐานขึ้นไปจนยอด และมีเครื่องทำไฟฟ้าของเขาเองอยู่ที่ฐานทักษิณ กลางคั่นจุดไฟฟ้าประดับพระเจติย สว่างเหมือนอย่างเราแต่งประทีปเฉลิมพระชันษาทุกคืน การแต่งไฟฟ้าประดับพระเจติยเช่นว่าดูชอบทำ

กันทั่วไปในเมืองพม่า แม้จนตามหัวเมือง ถ้าแห่งใดมีพระเจดีย์ที่คนนับถือมาก พอหาทุนได้ก็ทำเป็นไฟฟ้าประดับทุกแห่ง ที่ในเมืองร่างกุ้งดูประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่มีใครเห็นพม่าตามถนนหนทาง ชาวเมืองดูเป็นแขกอินเดียไปเสียทั้งนั้น เขาบอกว่าจำนวนพลเมืองร่างกุ้งมีแขกอินเดียมากกว่าคนชาติอื่น ๆ ถึง 2 ใน 3 ส่วน พวกกรรมกรทำการต่าง ๆ แม้จนคนแจวเรือและขับรถจ้าง คนรับใช้ ตลอดจนคนขายของ ดูเป็นพวกชาวอินเดียไปเสียทั้งนั้น เห็นพม่าแต่พระสงฆ์กับพวกที่นั่งร้านขายของในตลาดและพวกช่างที่รับจ้างทำหัตถกรรม เขาว่าเป็นเพราะพม่าไม่ชอบทำการหนัก และไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาของนายจ้างเหมือนอย่างชาวอินเดีย ชาวอินเดียจึงเอางานไปทำเสียโดยมาก

เวลาบ่ายวันพุธที่ 22 มกราคม จะขึ้นไปบูชาพระเกศธาตุ ได้ทราบว่ที่บรรจุพระศพนางราชินีสุปยาลัตตอยู่บนเนินในสวนหลวงใกล้ ๆ กันกับเนินพระเกศธาตุ จึงไปดูที่บรรจุพระศพก่อน ที่บรรจุนั้นก่อเป็นมณฑปมีลายปั้นใบกปฐนขาว รูปและขนาดเช่นเดียวกันกับที่บรรจุพระศพนางราชินีที่เมืองมณฑลเล มีรั้วเหล็กล้อมรอบอยู่เป็นเอกเทศ รักษาเรียบร้อย เผอิญคนกำกับรถ “อาคาชาน” ที่ไปกับเราเคยเป็นคนรับใช้ของนางราชินีสุปยาลัตตมาแต่ก่อน เล่าให้ฟังว่าเมื่อนางกลับมาจากอินเดียดูแก่ชราทรุดโทรม แต่งเครื่องขาวไว้ทุกข์ถวายพระราชาสามีมาจนตลอดชนมายุ แต่ยังไว้อย่างนางพระยาไม่ลดถอย ใครเข้าเฝ้า

แห่นต้องให้หมอบคลาน แม้ฝรั่งถ้าใส่เกือกไปเผ้าก็ไม่ออกรับ ถ้าเห็นขุนนางพม่าเมื่อไรก็เป็นเกิดความเคียดแค้นว่าเป็นพวกคนนอกตัญญู ไม่ยอมสมาคม ส่วนตัวผู้เล่าเองรับใช้อยู่ได้ไม่นานนักต้องทูลลาออก เพราะถูกหมอบคลานจับหัวเข้าทนต์ไม่ไหว การที่นางราชินีสุปยาลัตถียศอย่างนั้นฝรั่งก็เล่ากัน เคยได้ยินเรื่องหนึ่งว่าเมื่อพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ 8 ยังเป็นปริญซอพอเวลล์เสด็จไปเมืองพม่า เจ้าเมืองให้ไปถามนางราชินีสุปยาลัตถ์ว่าจะไปเผ้าปริญซอพอเวลล์หรือไม่ ตอบว่าถ้าเอาสรีการับก็จะไป เลยไม่ได้เผ้า ฉันมีโอกาสถามข้าราชการอังกฤษกับทั้งเจ้านายพม่า ที่ได้พบปะสนทนากันถึงเรื่องพระเจ้าสีป่อเมื่อไปอยู่ในอินเดีย จะเอาเรื่องที่เขาเล่าให้ฟังมากล่าวลงเสียตรงนี้ด้วย เมื่อรัฐบาลอังกฤษเอาพระเจ้าสีป่อไปไว้ที่เมืองรัตนคีรีอันอยู่ริมทะเลแหลมอินเดียด้านตะวันตกนั้น ไม่ได้กักขัง จะไปเที่ยวเตร่ที่ไหนก็ได้ จำกัดแต่ให้ไปเพียงในเขตต์เมือง ถ้าจะไปนอกเขตต์เมืองต้องขออนุญาตก่อนจึงไปได้ รัฐบาลให้เงินเบี้ยเลี้ยงปีละ “หลัก” คือ 100,000 รูปี แต่แรกมีพม่าตามไปอยู่ด้วยมาก ครั้นนานมาพากันทูลลากลับบ้านเมืองเสีย เหลืออยู่สักหกเจ็ดคน พระเจ้าสีป่อจึงขอบให้แต่พวกชาวอินเดีย (เห็นจะเป็นข้อนี้ที่เป็นเหตุให้นางราชินีสุปยาลัตถ์เกลียดชุนนางพม่า) พระเจ้าสีป่อถูกเนรเทศเมื่อ พ.ศ. 2424 ไปอยู่ในอินเดียถึง 31 ปี สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2459 พระชันษาได้ 58 ปี รัฐบาลอังกฤษให้ฝัง (หรือบรรจุ) พระศพไว้ที่เมืองรัตนคีรี แต่อนุญาตให้นางราชินีสุปยาลัตถ์พาลูกกลับมาอยู่ที่เมือง

ร่างกึ่ง จัดที่ให้อยู่และให้เบียดเบียนมาจนถึงพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2468 ชนมายุได้ 68 ปี

เมื่อจะขึ้นไปบูชาพระเกศธาตุ พอถึงเชิงบันไดทางขึ้นก็เกิดเสียดายอีกอย่างหนึ่ง ด้วยแต่ก่อนเคยมีศาลาสำหรับสัปบุรุษอาศัยเป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้สร้างถวายพระเกศธาตุหลังหนึ่ง อยู่ริมถนนตรงข้ามกับเชิงบันได ศาลานั้นมีลายจำหลักรูปพระมหามงกุฎที่หน้าบันเป็นสำคัญ ฉะนั้นมีรูปฉายาลักษณะที่ฉายเองไว้เมื่อไปครั้งก่อน แต่เดี๋ยวนี้ศาลาหลังที่ว่าสูญไปเสียแล้วกลายเป็นศาลาอื่นซึ่งสร้างขึ้นใหม่ ให้ถามพวกพม่าที่อยู่แถวนั้นถึงศาลาตรามงกุฎก็ไม่มีใครรู้ คงเป็นเพราะล่วงเวลาช้านานศาลาเดิมผุพังและหมดตัวคนรู้เรื่องเดิม เขาจึงรื้อทิ้งเสียเอาที่ทำศาลาใหม่ จะโทษเขาก็ไม่ควร พระเกศธาตุอยู่บนยอดเนินสูง ทำทางขึ้นเป็นขั้นบันไดทั้ง 4 ทิศ มหาชนมักขึ้นทางทิศใต้เป็นปกติ ที่ปากทางมีศาลาหลังคาเป็นปราสาทสามยอดแทนประตู และมีรูปสิงห์แบบพม่าตัวใหญ่โตกอดด้วยอิฐถือปูนอยู่ริมศาลาข้างละตัว พระเจดีย์ที่สำคัญในเมืองพม้ามักมีรูปสิงห์ตัวใหญ่อยู่สองข้างปากทางเข้าบริเวณทุกแห่ง การที่ทำรูปสิงห์ตั้งประจำปากทางดูประหลาดที่ชอบทำกันทั้งจีนเขมรและชะวา แม้แต่พม่าเท่านั้น สิงห์ก็คือราชสีห์นั่นเอง ในเมืองไทยเราแต่โบราณก็ชอบทำรูปสิงห์ตั้งปากทาง แต่มักทำรูปสิงห์แบบเขมรหรือมิฉะนั้นก็เอาสิงโต

หินของจีนมาตั้ง เห็นทำรูปหล่อเป็นสิงห์ไทยแห่งเดียวแต่ที่วัดพระเชตุพน เป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐ์ขึ้น น่าจะเป็นเพราะทรงพระราชปรารภว่ารูปสิงห์แบบไทยยังไม่มีใครทำมา แต่ก่อน จึงทรงสร้างขึ้นก็เป็นได้ มูลเหตุที่ทำรูปราชสีห์ตั้งปากทางน่าจะ ได้คติมาแต่ครูเดียวกันทั้งนั้น แต่เดิมเห็นจะทำให้เป็นรูปศักดิ์สิทธิ์ สำหรับรักษาสถาน มิให้คนอันธพาลเข้าไปประพฤติร้ายในบริเวณที่นั้น เป็นคำมูล ทางขึ้นพระเกศธาตุเมื่อผ่านศาลาสามยอดเข้าไปแล้ว ยังมี ศาลายอดปราสาทปลูกครอบบันไดทางขึ้นเป็นหลัง ๆ ติดต่อกันขึ้นไป คนขึ้นเดินในร่มหลังคาตลอดจนถึงลานพระเกศธาตุ สองข้างทางมีร้าน ขายดอกไม้ธูปเทียนกับฉัตรธงและทานตะวันทำด้วยกระดาษสำหรับ เป็นเครื่องสักการบูชา มีทั้งร้านขายของเล่นและสิ่งของอื่น ๆ แม้จนของ กิน ตั้งรายเรียงกันขึ้นไปตลอดทาง หญิงสาวเป็นคนขายแทบทั้งนั้น เสียงร้องเรียกให้ซื้อเพรียกไปจนออกรำคาญ นอกจากนั้นที่สองข้างทาง ยังมีพวกคนขอทานนั่งรายเป็นระยะ มีทั้งเด็ก ๆ เทียวแทรกแซงขอทาน บ้าง เทียวยื่นของขายคนที่เดินขึ้นไปบ้าง สุนัขก็พลุกพล่านประกอบกับ ทางเดินโศโครก จนออกจะสะอิดสะเอียนเพราะต้องเดินตีนเปล่า พบ ฝรั่งพวกท่องเที่ยวที่เคยเป็นเพื่อนโดยสารเรือลำเดียวกัน ขึ้นไปทั้งผิว เมียคู่หนึ่ง ผิวเดินตีนเปล่า เมื่อเห็นเราทำหน้านิ่ง แต่เมียนั้นเอาชีชีฝั่ง ปลาสเตอร์ที่สำหรับปิดแผลตัดปิดผ้าตีนและนิ้วตีนทั้งสองข้าง ดูน่า ทุเรศ แต่เมื่อสังเกตดูพวกพม่าก็กลับเห็นขัน ด้วยถือเกือกคืบนิ้วขึ้นไป

แทบทุกคนทั้งพระและคฤหัสถ์ เพราะเมื่อเดินตามถนนไล่เกือก ไปถึง
เชิงบันไดต้องถอด ไม่มีที่จะฝากไว้ที่ไหนก็ต้องถือขึ้นไปด้วย กลายเป็น
เหมือนมีข้อบังคับให้สัปบุรุษต้องถือเกือกขึ้นไปบูชาพระเกศธาตุ จึงดู
ขันอยู่ ส่วนพวกเรานั้น ตัวฉันแต่งตัวนุ่งผ้าม่วงแดง ใส่เสื้อขาวปิดคอ
เหมือนอย่างเข้าเฝ้ารับน้ำสังข์ปีใหม่ ไม่ใส่เกือกถุงตีน เจ้าหญิงก็แต่งตัว
ทำนองเดียวกัน เวลาเมื่อเดินขึ้นไปมีผู้หญิงชาวร้านคนหนึ่งเข้ามาจะ
สอบถามเจ้าหญิงว่าเป็น “โยเดีย” (คือชาวอโยธยา) หรือ คงเป็นเพราะ
เห็นตัวฉันกับนายชิตนุ่งผ้าโจกระเบนผัดกับพวกอื่น เมื่อได้ฟังถามก็
เลยได้คำว่าพม่าเรียกไทยเราว่า โยเดีย มิได้เรียกว่า “เสียม” เหมือน
อย่างจีนหรือเขมรและแขก ความรู้ข้อนี้สำคัญสำหรับไทยที่ไปเมือง
พม่า เพราะอะไร ๆ ที่เป็นของไทยเราพม่าเรียกว่าของโยเดียทั้งนั้น จะ
ยกตัวอย่างดังเมื่อฉันสืบถามถึงละครที่เล่นอย่างไทย แต่แรกถามเขา
(ในภาษาอังกฤษ) ว่าพม่าที่ชำนาญการขับร้องเพลงและพ้อนรำอย่าง
“สยามิส” ยังมีหรือไม่ เขาตอบเฉยใจไม่ได้ความ พอฉันรู้คำลองถาม
ใหม่ว่าคนรู้เพลงดนตรีและพ้อนรำอย่าง “โยเดีย” ยังมีหรือไม่ เขาตอบ
ทันทีว่าเพลงดนตรีและกระบวรพ้อนรำอย่างโยเดียนั้นพม่านับถือมาก
และได้ความต่อไปว่าของอย่างอื่นเช่นลายจำหลักเป็นต้น พม่าเรียกว่า
“แบบโยเดีย” มีอีกหลายอย่าง ยอดเนินที่สร้างพระเกศธาตุสูงกว่าพื้น
ถนนถึง 25 วา 1 ศอก (166 ฟุต) ต้องเดินขึ้นบันไดหลายร้อยขั้นจนรู้สึก

เหนื่อย หรือจะเป็นเพราะฉันแก่ชราอ่อนแอลงก็เป็นได้ ต้องหยุดยืนพัก
ที่กลางทางครึ่งหนึ่งจึงขึ้นไปถึงลานพระเกศธาตุ

จะเล่าเรื่องตำนานพระเกศธาตุลงตรงนี้ ให้ทราบพอเป็นเค้า
เสียก่อน พระมหาเจดีย์องค์นี้พม่าเรียกว่า “ชเวดากอง” Shwe Dagon
แปลว่า “พระเจดีย์ทองเมืองตะเกิง” พิคระห์หฺดูเป็นคำชาวต่างประเทศ
เรียก เห็นจะเรียกมาแต่สมัยเมื่อเมืองพม่ากับเมืองมอญยังแยกกันเป็น
2 ประเทศ มอญเป็นเจ้าของถิ่นเดิมเรียกว่า “ธาตุศก” ก็ตรงกับที่ไทย
เรียก “พระเกศธาตุ” บางทีจะเป็นชื่อเดิม เพราะตรงกับเรื่องตำนานที่
อ้างเนื่องไปถึงพระพุทธประวัติ (อันปรากฏอยู่ในหนังสือปฐมสมโพธิ
ตอนอภิธัมมโพธิสัพพัญญูปริวัตร) เป็นคำมูล ว่าเมื่อพระพุทธองค์ทรง
ตรัสรู้แล้ว ขณะเสด็จประทับอยู่ใต้ต้นเกตุ มีพ่อค้าพี่น้องสองคนชื่อ
ตปฺสสะคน 1 ภัลลิกะคน 1 มีความเลื่อมใสถวายข้าวสัตตบิณฑิมาแล้ว
ถวายตัวเป็นปฐมอุบาสกในพระพุทธศาสนา ครั้นเมื่อจะจากไปกราบ
ทูลขอให้พระพุทธองค์ประทานสิ่งอันใดไปเป็นอนุสรณ์สำหรับบูชา
พระพุทธคุณสักสิ่งหนึ่ง พระมหากรุณาเจ้าจึงเสวยพระเศียรได้พระเกศา
8 เส้นประทานอุบาสกทั้งสองตามปรารถนา เรื่องในหนังสือปฐม
สมโพธิมีเพียงเท่านี้ มอญเอามาตั้งเป็นต้นตำนานพระเกศธาตุว่าพ่อค้า
อุบาสกสองคนนั้นเชิญพระเกศาพระพุทธเจ้ามายังเมืองมอญ แล้ว
สร้างพระเจดีย์ที่บนยอดเนินตะเกิงบรรจุพระเกศาไว้ตั้งแต่ในพระ

พุทธกาล พระเจดีย์จึงได้นามว่า “พระเกศธาตุ” ด้วยประการฉะนี้
เดี๋ยวนี้พม่ายึดถือเรื่องตำนานนี้มันคงไม่ฟังใครว่าเป็นอย่างอื่น แต่ใคร
ไม่เชื่อก็ไม่มีความจะคัดค้านพม่า เพราะไม่รู้ว่ามีใครได้เริ่มสร้างพระเจดีย์องค์
นี้ขึ้นแต่เมื่อไร ถ้ายกข้อต้นเสีย มีเค้าเงื่อนที่รู้เรื่องตำนานเป็นหลักฐาน
ในทางโบราณคดีอยู่บ้าง ด้วยเมื่อเมืองร่างกุ้งตกเป็นของอังกฤษแล้วมี
ฝรั่งผู้ชำนาญได้ตรวจดูในช่องที่คราก เห็นองค์พระเกศธาตุมีรอยก่อ
เพิ่มเติมถึง 7 ครั้ง และมีในพงศาวดารพม่าว่า เดิมพระเกศธาตุเป็นพระ
เจดีย์ขนาดย่อมสูงเพียง 4 วา 1 คืบ (27 ฟุต) พระเจ้าหงสาวดีองค์ทรง
พระนามว่า “พระยาอู่” อันเป็นพระชนกของพระเจ้าราชาธิราช เสวย
ราชย์แต่ พ.ศ. 1905 จน พ.ศ. 1928 ให้ก่อเสริมขึ้นอีก 5 วา 3 ศอก 1
คืบ เป็นสูง 10 วา (66 ฟุต) ต่อมาถึงพระเจ้าหงสาวดีอีกองค์หนึ่งทรง
พระนามว่า “พระยาเกียรติ” เป็นราชาภาคิไนยของพระเจ้าราชาธิราช
เสวยราชย์แต่ พ.ศ. 1993 จน พ.ศ. 1996 ให้ก่อเสริมพระเกศธาตุขึ้นอีก
36 วา เป็นสูง 46 วา (302 ฟุต) ต่อมานางพระยาตะละเจ้าท้าว ราช
ธิดาของพระเจ้าราชาธิราช ได้ครองเมืองหงสาวดีเพราะสิ้นเจ้าชายใน
ราชวงศ์ฟ้ารั่ว เสวยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. 1996 จน พ.ศ. 2015 ให้ฉายเนิน
รอบองค์พระเกศธาตุทำเป็นลานยาว 137 วา 1 คืบ (900 ฟุต) กว้าง
103 วา 2 ศอก 1 คืบ ก่อเชื่อนทำพระนักษัตรเสือโคร่งรายรอบ ต่อนั้นมา
อีก 300 ปี ถึงสมัยราชวงศ์อลองพระเป็นใหญ่ พระเจ้ามังระ (พม่า
เรียกว่าพระเจ้าช้างเผือก) เสวยราชย์แต่ พ.ศ. 2306 จน พ.ศ. 2319 ให้

ก่อเสริมพระเกศธาตุขึ้นอีก 10 วาเศษ เป็นสูง 56 วา 1 ศอก 1 คืบ (370 ฟุต) ขยายฐานเป็นด้านละ 206 วา 2 ศอก 1 คืบ (1355 ฟุต) การก่อเสริมพระเกศธาตุทั้ง 3 ครั้งทีกล่าวมาในพงศาวดารพม่า พิจารณาดูโดยขนาด เห็นว่าน่าจะก่อพระเจดีย์องค์ใหม่ครอบพระเจดีย์องค์เดิม เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระปฐมเจดีย์ หรือมิฉะนั้นแม้เสริมครั้งใดก็คงมีการก่อแก้ไข รูปทรงพระเกศธาตุก็คงแปลงแปลกพระเจดีย์องค์ก่อนมาโดยลำดับ รูปทรงพระเกศธาตุอย่างเช่นเห็นอยู่ในบัดนี้เป็นแบบอย่างสร้างเมื่อครั้งพระเจ้ามังระปฏิสังขรณ์ได้สัก 160 ปีมาแล้ว แต่ฉัตรใหญ่บนยอดพระเกศธาตุนั้นปรากฏว่าเคยถูกแผ่นดินไหวหักตกลงมาต้องทำใหม่หลายครั้ง แม้ในสมัยเมื่อเมืองร่างกุ้งตกเป็นของอังกฤษแล้ว ก็หักลงมาเมื่อพระเจ้านมดงยังครองเมืองพม่าภาคเหนือในระหว่าง พ.ศ. 2396 ถึง พ.ศ. 2421 ครั้งหนึ่ง พวกพม่าเรียไรกันปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์ พระเจ้านมดงรับทำยอดฉัตร ทรงบริจาคพระราชนิพนธ์ถึง 60,000 รูปีให้ทำฉัตรใหม่ยกขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2414 ต่อมาถึง พ.ศ. 2473 แผ่นดินไหว (คราวพระมูเตตาพัง) ฉัตรยอดพระเกศธาตุก็หักตกลงมาอีกครั้งหนึ่ง พวกพม่าเรียไรกันทำฉัตรใหม่เพียงยกขึ้นสักสองปีมาแล้ว เอาฉัตรเดิมที่ตกลงมาแต่พอกปูนตั้งไว้ให้คนดูที่ในลานพระเกศธาตุ ฉัตรนั้นสูง 7 วา 1 คืบ (47 ฟุต)

เมื่อฉันขึ้นไปถึงลานพระเกศธาตุ ไปแลเห็นในขณะเดียวกันทั้ง
ของบางสิ่งซึ่งคงอยู่อย่างเดิม บางสิ่งที่มีขึ้นใหม่ไม่เคยเห็น บางสิ่งซึ่ง
เคยเห็นเป็นอย่างหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น และที่สุด
ขาดของบางสิ่งซึ่งเคยเห็นหายไปเสียแล้ว ออกจะตื่นตาพาให้พิศวง
องค์พระเกศธาตุ (ตรงที่ไม่ได้คลุม) ดูคงอยู่เหมือนอย่างเดิมลงมาจน
ฐานทักษิณ ซึ่งมีพระเจดีย์เล็ก ๆ รายรอบ ต่อองค์พระเจดีย์ออกมามี
วิหารสำหรับมหาชนบูชาพระเกศธาตุ ตั้งพระพุทธรูปเป็นประธานอยู่
ตรงทางขึ้นทั้ง 4 ทิศ วิหารทิศนั้นเป็นวิหารโถงสร้างด้วยเครื่องไม้
หลังคาปราสาท ปิดทองล่องชาดประดับกะจกทั้งหลัง ฝีมือช่างพม่า
จำหลักไม่เป็นลวดลายและรูปภาพเครื่องวิหารงามมาก แต่เมื่อปีกลาย
นี้ไฟไหม้วิหารทิศเสียสองหลัง ที่สร้างขึ้นแทนฝีมือไม่งามเหมือน
ของเดิม ที่ในวิหารตอนแรกเข้าไปถึงมีหีบใหญ่ลุ่มโซไว้กับเสาใบหนึ่ง
เจาะช่องไว้สำหรับหยากทิ้งเงินตามศรัทธาถวายช่วยรักษาพระเกศธาตุ
และมีพนักงานนั่งประจำอยู่คนหนึ่ง เมื่อมีใครหยอดเงินลงในหีบก็ตี
กังสดาลแล้วสวดอนุโมทนาให้พร ต่อวิหารออกไปทางข้างๆ เดิมมีฐาน
ปูนก่อเรียงกันเป็นระยะสำหรับสัปบุรุษวางเครื่องสักการบูชา มีฉัตร
แบบไทยใหญ่ปักกันข้างบน รายตามฐานพระเจดีย์ทั้ง 4 ด้าน ที่ตรงมุม
ทำรูปสิงห์กับรูปนรสิงห์ซึ่งพม่าเรียกว่า “มนุษย์สิงห์” คือหัวเป็นมนุษย์
ใส่ชฎาตัวเป็นสิงห์ ดูประหลาด ลองสืบหาต้นเค้าก็ได้แต่นิทาน ว่าเค้า
มูลของรูปสิงห์ซึ่งตั้งปากทางขึ้นบันไดนั้น เดิมราชสีห์ตัวหนึ่งลักราช

ธิดาของพระยามหากษัตริย์อันมีลูกยังเป็นทารกติดไปด้วย 2 คน เอาไปเลี้ยงไว้ (เป็นเค้าเดียวกับเรื่องสีหพาหนุในหนังสือมหาวงศ์พงสาวดารลังกา) ครั้นลูกชายเติบโตใหญ่พาแม่กับน้องหญิงหนึ่งกลับมาอยู่ในเมืองมนุษย์ ฝ่ายราชสีห์เที่ยวติดตาม พบผู้คนที่คิดขวางกั้ดตายเสียเป็นอันมาก จนร้อนถึงพระยามหากษัตริย์สั่งให้ประกาศหาคนปราบราชสีห์กุมารนั้นเข้ารับอาสาออกไปปราบราชสีห์ ยิงศรไปที่ไร้ก็เผอิญผิดพลาดไม่สามารถฆ่าราชสีห์ ฝ่ายราชสีห์ก็ยังสงสารกุมารไม่แผดเสียงให้หุ้ดบต่อสู้กันอยู่จนราชสีห์เกิดโทษะอ้าปากจะแผดเสียง กุมารก็เอาศรยิงกรอกทางช่องปากฆ่าราชสีห์ตาย ได้บำเหน็จมียศศักดิ์จนได้ครองเมืองเมื่อภายหลัง แต่เมื่อครองเมืองเกิดอาการให้ปวดหัวเป็นกำลัง แก้ไขอย่างไรก็ไม่หาย จึงปรึกษาปโรหิต ๆ ทูลว่าเป็นเพราะบาปกรรมที่ได้ฆ่าราชสีห์ผู้มื้คุณมาแต่หนหลัง ต้องทำรูปราชสีห์บูชาล้างบาปจึงจะหายโรค พระยามหากษัตริย์นั้นจะทำรูปสัตว์เดรัจฉานขึ้นบูชาก็นึกละอาย จึงให้สร้างรูปราชสีห์ขึ้นฝากไว้กับเจดีย์สถานที่บูชา เลยเป็นประเพณีสืบมา

นิทานเรื่องสิงห์ที่สร้างล้อมพระเจดีย์นั้นก็ทำนองเดียวกันเปลี่ยนเป็นนางราชสีห์ได้นางราชธิดาไปเลี้ยงไว้แต่เล็ก รักใคร่เหมือนเป็นลูก เมื่อนางราชธิดาเติบโตใหญ่ขึ้นหนีมา นางราชสีห์ตามมาทันที่ริมแม่น้ำ เมื่อนางราชธิดาข้ามพ้นไปได้แล้ว นางราชสีห์ก็โหม่นสลดใจ

ตายอยู่ที่ริมแม่น้ำ นางราชธิดานั้นได้เป็นใหญ่เมื่อภายหลัง คิดถึงคุณ
ของนางราชสีห์ที่ได้เลี้ยงดูและที่สุดท้ายด้วยความรักใคร่ จึงให้สร้างรูป
ขึ้นไว้กับเจดีย์สถานที่บูชา

เรื่องนิทานของมนุษย์สิงห์นั้น ว่าเมื่อพระโสมพะมิตรกับพระอู่ตรม
หาเถรซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชให้มาสอนพระพุทธศาสนา มาถึงเมือง
สะเทิมในรามัญประเทศ สบเวลามีนางยักษิณีเที่ยวกินเด็กที่เกิดใหม่
พระราชามหากษัตริย์และราชกุมารได้ความเดือดร้อนอยู่ พระมหาเถรทั้ง
สององค์จำแลงเป็น “มนุษย์สิงห์” อย่างนี้ให้นางยักษิณีกลัวเลยหลบหนี
สาบสูญไป บ้านเมืองก็มีความสุขพ้นภัยอันตราย พระราชามหา
กษัตริย์จึงให้ทำรูปมนุษย์สิงห์ขึ้นไว้สำหรับป้องกันภัยอันตรายแก่มหาชน
แต่เดี๋ยวนี้รูปนางสิงห์กับมนุษย์สิงห์อยู่ลับเข้าไปเสียแล้ว เพราะเขา
อนุญาตให้ทายกสร้างมณฑปปูนหลังเล็ก ๆ มีพระพุทธรูปตั้งในนั้น
เรียงรอบฐานพระเกศธาตุบุรูปสิงห์สัตว์ที่ว่ามาอีกชั้นหนึ่ง ฐานฉัตร
สำหรับวางเครื่องสักการบูชาหรือย้ายไปที่อื่น เป็นของเก่าใหม่เมื่อ
ภายหลังฉันไปครั้งแรก มณฑปปูนที่ทำใหม่บางหลังก็ทำงานน่าชม
ล้วนปิดทองล่องชาดประดับกะจกทั้งนั้น ลานรอบพระเกศธาตุเดี๋ยวนี้ปู
หินอ่อนฝรั่งดูเรียบร้อยสะอาดสะอ้าน และมีพรมทางทอดด้วยกาบ
มะพร้าวปูให้คนเดินประทักษิณ เพราะในเวลาแดดเผาพื้นศิลาร้อน
ขอบลานข้างนอกมีระฆังแขวนราวตั้งเป็นระยะกับเสาหงส์และฉัตรไทย

ใหญ่ ทั้งมีศาลาและวิหารของพวกทายกปลูกติดต่อกันอย่างอัด
เอียดรอบพระเกศธาตุ มักทำเป็นยอดปราสาทเป็นพื้น ที่เป็นหลังคา
สามัญมีน้อย พิจารณาดูสถานแถวนี้พบสิ่งซึ่งทำให้เกิดเสียดายมีขึ้นอีก
ด้วยแต่ก่อนมีพระนอนปางเสด็จเข้านิพพานทำด้วยศิลาขาวยาวสัก 3
วา องค์หนึ่งอยู่ในวิหาร มีรูปพระสาวกนั่งปฏิบัติหลายองค์ ทั้งฝีมือที่ทำ
หุ่นพระและที่ขัดชักเงาศิลาดูงามยิ่งนัก ใครไปเห็นก็ต้องออกปากชม
นับว่าเป็นของดีที่น่าดูสิ่งหนึ่งในบริเวณพระเกศธาตุ ไปดูคราวนี้เห็น
แปลกตาด้วยเอาสีทาทั้งองค์พระนอนและรูปพระสาวก เอา
ทองคำเปลวปิดผ้าห่มหมดทุกองค์ก็นึกประหลาดใจ ต่อเข้าไปพิจารณา
ดูใกล้ ๆ เห็นรอยหัก จึงเข้าใจว่าวิหารนั้นถูกไฟไหม้ด้วยเป็นแน่ องค์
พระนอนกับพระสาวกคงแตกหัก เมื่อเอากลับเข้าไปติดต่อก็ต้องพอก
ปูนและทาสีปิดทองซ่อมรอยชำรุด เป็นอันเสียของดีไปอย่างหนึ่ง
เสียดายอีกอย่างหนึ่งคือที่มีทายกพม่าสมัยใหม่สร้างศาลาปราสาท
แปลงแบบให้เจือฝรั่ง เกิดมี “ปราสาทอย่างเทศ” ขึ้นใหม่สักสองสาม
หลัง ถ้าเรือไฟเผาเสียก็จะดี

พระเกศธาตุติดกับเจดีย์สถานอื่น ๆ ที่ได้เห็นมาอย่างหนึ่ง ด้วย
พระมหาเจดีย์แห่งอื่นมักมีคนขึ้นมากแต่เวลาเทศกาล แต่พระเกศธาตุ
แม้ในเวลาปกติก็มีคนขึ้นมาก ๆ ทุกวัน วันหนึ่งฉันขึ้นไปเวลาเย็น อีกวัน
หนึ่งขึ้นไปเวลาเช้า ก็เห็นคนขึ้นไม่ขาดสายทั้งสองครั้ง ล้วนพม่าเป็นพื้น

ถ้าจะดูพม่าในเมืองร่างกุ้งไปดูที่พระเกศธาตุเป็นเห็นมากกว่าที่อื่น มีพม่าทุกประเภททุกชั้นชายหญิง ชาวประเทศอื่นก็มีหลายชาติ ฉันได้พบพระไทย 3 องค์ องค์หนึ่งบอกว่าไปแต่วัดอุทัยบางกะปิในกรุงเทพฯ องค์หนึ่งไปจากวัดมเหยงคณ์เมืองสวรรคต อีกองค์หนึ่งว่าเป็นชาวกรุงเทพฯ อยู่ที่ริมวัดสระเกศ ตามพระโลกนาถชาวitaliaออกไปบวชเป็นพระพม่า เมื่อพบรู้ว่าไทยก็ปราศรัยกันโดยความยินดีทั้ง 2 ฝ่าย แต่เห็นจะไม่รู้ว่าฉันเป็นใคร เว้นแต่องค์ที่เป็นชาวเมืองสวรรคตนั้นคลับคล้ายคลับคลา พอฉันเดินผ่านไปแล้วมาถามเจ้าหญิงว่า “สมเด็จพระพระยาดำรง มิใช่หรือ” ได้ความตามคำพระเหล่านั้นแล้ว ว่าเดินบกไปทางด่านแม่สอดแขวงเมืองตากทุกองค์ ไม่มีองค์ใดรู้ภาษาต่างประเทศ และไม่มีที่หมายมั่นว่าจะไปพึ่งพาอาศัยใครที่ไหน ไข้บิณฑบาตเลี้ยงตัวตลอดทางไป พบวัดเจ้าของไม่รังเกียจก็ได้อาศัย ถ้าไม่มีวัดก็ได้อาศัยแต่ตามศาลากลางย่าน แม้ที่สุดจนร่มไม้ในทางที่ไป คิดดูก็น่าชมว่าใจคอเด็ดเดี่ยวดูขึ้นบานสบายดีทุกองค์ คนขึ้นพระเกศธาตุดูเหมือนจะต่างกันเป็น 4 จำพวก โดยมากเป็นพวกที่ขึ้นไปบูชา ยังมีพวกชาวต่างประเทศถือศาสนาอื่นเป็นแต่ขึ้นไปดู พวกนี้เดี๋ยวนี้มีน้อยลงด้วยรังเกียจที่ต้องถอดเกือก ยังพวกพนักงานที่ทำการรักษาพระเกศธาตุ และที่สุดมีคนขึ้นไปหากินในลานพระเกศธาตุอีกพวกหนึ่ง ในพวกหลังนี้ บางคนเป็นหมอดูขึ้นไปเพื่อยืนอยู่ตามศาลาคอยรับจ้างทายร้ายดี บางคนรู้ภาษาอังกฤษบ้างเล็กน้อยคอยรับจ้างนำชาวต่างประเทศเที่ยวดู บาง

คนก็ขายของเช่นหมากพลูบุหรี่เป็นต้น มีบางคนคอยรับจ้างสวดมนต์ (ดังจะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า) วิธีบูชาพระเกศธาตุดูเหมือนจะมี 2 อย่าง อย่างสามัญถือเครื่องสักการขึ้นไปถึงวิหารทิศ ก็จุดธูปเทียน ถวายเครื่องสักการกราบไหว้สวดคำบูชาพระรัตนตรัยแล้วเดิน ประทับฉิมพระเกศธาตุ เป็นเสร็จพิธีเพียงนี้ ยังมีพิธีวิสามัญอีกอย่าง หนึ่งซึ่งเนื่องด้วยเทวดานพเคราะห์ ฉันทเพ็ชรราบเมื่อไปคราวนี้ว่าพมานับถือตำรา นพเคราะห์อย่างเดียวกันกับไทยเรา เหมือนเช่นให้ชื่อคนก็ ขึ้นด้วยตัวอักษรตามวรรคประจำวันเป็นต้น ดูเหมือนพมาจะนับถือ เทวดานพเคราะห์เสียยิ่งกว่าไทยเราอีก ที่ในลานพระเกศธาตุ (และพระ มหาธาตุองค์อื่นก็เหมือนกัน) ทำหลักป้ายเขียนรูปเทวดากับสัตว์ พานะ และมีอักษรบอกนามปักประจำไว้ตามทิศทั้ง 8 พระอาทิตย์อยู่ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระจันทร์อยู่ทิศตะวันออก พระอังคารอยู่ทิศ ตะวันออกเฉียงใต้ พระพุธอยู่ทิศใต้ พระราหูอยู่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พระพฤหัสบดีอยู่ทิศตะวันตก พระศุกร์อยู่ทิศเหนือ พระเสาร์อยู่ทิศ ตะวันตกเฉียงใต้ แต่พระเกตุนั้นทำเป็นธงไว้เหนือฉัตรยอดพระ มหาธาตุ ลักษณะการบูชาพระเกศธาตุเนื่องกับนพเคราะห์นั้น เป็นต้น ว่าขึ้นไปวันอะไรหรือตัวผู้บูชาเกิดวันอะไร ก็ไปนั่งบูชาพระเกศธาตุที่ใน ลานตรงทิศนั้น หรือบูชาเนื่องกับอายุเช่นเทวดาองค์ไหนเข้าส่วยอายุ ก็ไปบูชาพระเกศธาตุตรงทิศของเทวดาองค์นั้น พรรณนามาพอเป็นเค้า บางทีจะมีเหตุอื่นเป็นที่อ้างต่อไปอีก การที่บูชานั้นนอกจากถวายเครื่อง

สักการและสวดคำบูชาสามัญ มีการสวดพระปริตรตามกำลังวัน เวลา
ฉันเขียนหนังสือนี้ไม่มีตำรา จำก็ไม่ได้ถนัด นึกว่าวันอาทิตย์ดูเหมือน
สวดโมรปริตอันขึ้นด้วย อุเทตยญจุมา ฯ ข้า 6 ครั้งให้ครบกำลังวัน
ตรงนี้เป็นช่องที่ผู้ชำนาญการสวดเข้ารับจ้าง เพราะผู้ที่บูชาจำไม่ได้ เมื่อ
สวดจบแล้วยังมีพิธีเอาน้ำสาדתที่ฐานพระเกศธาตุ การที่เอาน้ำสาדתนี้
อธิบายของพม่าว่าเพราะมนุษย์ที่ไปปรโลก บุญบาปยอมนำไปสู่ที่ 3
สถานต่างกัน พวกที่ทำบุญมากไปสู่สวรรค์มีความสุข ไม่ต้องการความ
สงเคราะห์ของมนุษย์ ผู้ที่ทำบาปมากก็ไปตกนรก พันวิสัยที่มนุษย์จะ
สงเคราะห์ แต่พวกที่ทำบุญบาประคนกันตายแล้วยังต้องเป็นเปรต
ท่องเที่ยวอยู่ในมนุษยโลกนี้ จึงให้ทานน้ำสงเคราะห์แก่เปรตเมื่อทำบุญ
(ของไทยเราก็มีทำนองเดียวกัน แต่มีข้าวสุกด้วย เรียกว่า “ข้าวผอก
กระบอกน้ำ” มักเอาผูกกิ่งไม้ปักไว้) อธิบายของพม่าที่ว่ามานี้จะมีมูล
มาอย่างไรก็ตาม แต่ประหลาดอยู่ที่ไปพ้องกับคำพระ “ยถา” เมื่อทนาย
กรวดน้ำ อันมีบทว่า เปตานํ อุปปปติ ฯ แปลว่า (ท่านที่บำเพ็ญนั้น)
ยอมสำเร็จประโยชน์แก่เปรต ฉะนี้ ตรงนี้น่าเล่านอกเรื่องแทรกสัก
หน่อย นานมาแล้ววันหนึ่งฉันไปหาสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ที่วัดโสมนัส
วิหาร เห็นท่านรวบรวมเครื่องบริกขารของท่าน จัดเป็นสังเค็ดตั้งไว้ใน
กุฏิหลายชุด เมื่อฉันถามท่านบอกว่าจะทำบุญวันเกิด จะถวายสังเค็ด
สำหรับงานศพเสียให้ทันตาเห็น แล้วท่านบอกต่อไปว่าทำบุญครั้งนี้จะ
ห้ามไม่ให้พระยถา เพราะท่านไม่ได้ทำบุญอุทิศแก่เปรต ฉันได้ยินก็นึก

สงสัยว่าพระผู้รับทานจะอนุโมทนาอย่างไร มาได้ความภายหลังว่า สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ เป็นผู้นำสงฆ์ ทรงพระดำริเอาคาถาใน อานาปานาฏียปริตมาใช้แทน ยถา ทรงนำขึ้นว่า เตหิ ตวุ รกฺขิตอ ฯ ไป จนถึง นิพฺพุโต จ ตวุ ภว ฯ พระสงฆ์อื่นก็รับ สพุพฺพิติโย ฯ ตามมีใน อานาปานาฏียปริตต่อไป ได้ยินว่าสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ชอบมาก เมื่อ สาดน้ำให้เปอตแล้วตามแบบพม่าต้องไปตีระฆังที่แขวนราวไว้ในลาน พระเกศธาตุ อธิบายว่าส่งเสียงบอกเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายให้ อนุโมทนาและรับส่วนบุญด้วย แล้วจึงเป็นการเสร็จพิธี เมื่อทราบ อธิบายการตีระฆังประกาศแผ่ส่วนบุญ ก็เลยนึกขึ้นถึงระฆังรายที่มีตาม มหาเจดีย์สถานในเมืองเรา เช่นที่พระปฐมเจดีย์และพระพุทธรบาท ดู เหมือนเราจะเข้าใจกันโดยมากกว่าตีเอาบุญ แต่ที่จริงน่าจะถูกต้องตาม อธิบายของพม่าว่าตีให้บุญ คือเมื่อใครได้ทำบุญแล้วจึงตีระฆังให้ เทวดามนุษย์ได้ยินเสียงเป็นสัญญาณให้อนุโมทนาและรับส่วนบุญ ดูเป็น ทำนองเดียวกับที่พูดว่า “กวาดวัดแกรกหนึ่งได้ยินถึงพรหมโลก” ใน เรื่องนี้น่าจะคิดต่อไปถึงมูลเหตุที่ทำระฆังเล็ก ๆ ชะนิด

“ใบโพธิสุวรรณห้อย

ระย้าย่อยบรู้ง

ลมพัดกระดิงดัง

เสนาะศัพทอลเวง ฯ”

แขวนไว้ตามเจดีย์สถาน เช่นที่ชายคาพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน ศาสดารามเป็นต้น ประเพณีเดิมน่าจะเกิดแต่ผู้สร้างหรือบูรณะ

ปฏิสังขรณ์เจดีย์สถานนั้นประสงค์จะแผ่ส่วนกุศลให้บุญเป็นนิจกาล
ดอกกระมัง จึงทำระฆังอย่างนั้นขึ้นไว้ บูชาแล้วกลับเวลาพอพลบค่ำไม่
เห็นจุดไฟฟ้าประดับพระเกศธาตุเหมือนอย่างพระสุเลเจดีย์ แต่มีเสา
โคมฉายตั้งไว้ทุกทิศสำหรับฉายแสงอย่าง Floodlight ให้สว่างเห็นองค์
พระเกศธาตุได้ตลอดเวลากลางคืน

วันพฤหัสบดีที่ 23 มกราคม ไปเที่ยวเมืองหงสาวดีทั้งวัน
รายการเรื่องเที่ยวเมืองหงสาวดี จะรวบไว้เล่าเป็นตอนหนึ่งต่างหาก
ต่อไปข้างหน้า

วันศุกร์ที่ 24 มกราคม ไปดูตลาด เพราะเขาบอกไว้ในหนังสือ
นำทางว่าเป็นที่น่าดูในเมืองร่างกุ้งอย่างหนึ่ง ไปดูก็เห็นน่าดูจริง ด้วย
ใหญ่โตและจัดดีกว่าตลาดที่เมืองอื่นๆ ในแถวตะวันออกนี้ที่เคยเห็นมา
และถึงมี 3 ตลาดใกล้ๆ กันอยู่กลางเมือง กระจบรจัดเป็นทำนอง
เดียวกันทุกแห่ง คือที่ขายสินค้าอย่างใดก็ตั้งร้านขายแต่สินค้าอย่างนั้น
เป็นถ່องแถวติดต่อกันไปไม่สลับปลับ ดังเช่นตลาดแห่งหนึ่งเป็นที่ขาย
ของสด ร้านแถวหน้าริมถนนล้วนแต่ขายดอกไม้กับผลไม้ แถวข้างหลัง
ต่อเข้าไปเป็นร้านขายของเครื่องทำกับข้าว เครื่องสำหรับกิน กับหมาก
พลูและของสดประเภทอื่นๆ ต่อกันไป เอาร้านขายของจำพวกที่มีกลิ่น
เช่นปลาและเนื้อสัตว์ตลอดจนกะปิ น้ำปลาไว้ข้างหลังที่สุด ส่วนตลาดที่
ขายของแห่งนั้นก็มีย่านขายของทองเงินเครื่องประดับและของเครื่องใช้

ต่างๆ เช่นเกือกและร่มเป็นต้น ตลอดจนร้านขายของแห้งที่เป็นของกิน
ตั้งร้านอยู่แถวหน้าริมถนน มีชานกว้างสำหรับคนเดินในร่มตลอดหน้า
ร้าน ต่อเข้าไปข้างในถึงแถวร้านขายผ้าแล้วถึงร้านขายของจำพวกอื่นๆ
เป็นลำดับไป ตึกนั้นยังมีชั้นบนเป็นตลาดอีกชั้นหนึ่ง มีทั้งทางบันไดและ
ทางลอย Lift สำหรับคนขึ้น ร้านที่อยู่ชั้นบนเป็นจำพวกหัตถกรรม เช่น
ช่างเย็บเสื้อเป็นต้น ตลอดจนร้านขายเครื่องเรือนตั้งแต่เครื่องปลูกัด
ตลอดจนมุ้งม่านที่หลับที่นอนก็มีขาย คนขายของในตลาดเป็นแขกชาว
อินเดียโดยมาก พม่าเห็นมีแต่ผู้หญิงนั่งขาย ร้านจีนก็มีบ้างไม่มากนัก
พรรณนาแต่พอเป็นเค้า ฉันดูไม่สู้ถนัดนัก ในเรื่องตลาดเจ้าหญิงรู้
มากกว่าฉัน เพราะธรรมดาผู้หญิงสนใจการค้าเยี่ยงตลาดกว่าผู้ชาย แต่
การที่ไปเที่ยวตลาดเมืองร่างกุ้งก็มีข้อขบขันอยู่บ้าง วันแรกพวกเรายังไม่
รู้เค้า เอรถยนต์ “อาคาข่าน” ไปจอดที่หน้าตลาดแล้วลงเดินดูร้าน
พอคนเห็นพวกเรา ก็รู้ว่าเป็นชาวต่างประเทศที่มีบรรดาศักดิ์ จะเดินไป
ทางไหนคนก็ตามดู ทั้งพวกที่เร่ของขายก็พากันดักหน้าตามหลังจนจะ
ให้ซื้อ เมื่อเข้าถึงร้านถามราคาของสิ่งใดก็ผ่านขึ้นไปตั้งสองสามเท่า
ไม่ได้เรื่องต้องรีบกลับ ไปวันหลังต้องใช้อุบายเอารถจอดเสียห่างๆ แล้ว
ลงเดินแยกกันไปเป็นหลายพวกจึงเที่ยวได้สะดวก เจ้าหญิงตั้งใจจะหา
ซื้อแพรพม่าจึงไปที่ร้านแขกขายแพรก่อน ลักษณะร้านในตลาดนั้นยก
พื้นปูกระดานสูงสัก 2 ศอก ตั้งตู้วางม้วนผ้าม้วนแพรไว้ข้างด้านในและ
ด้านข้าง คนขายนั่งกับพื้นตรงหน้าตู้ เวลาใครมาซื้อเขายกเก้าอี้มาตั้ง

เชิญให้นั่งที่หน้าร้าน คุณก็เป็นการจำเป็น เพราะกว่าจะซื้อได้ต้องเสียเวลาเลือกสรรและต่อตามกัน ยืนอยู่ตลอดเวลาที่แทบขาแข็ง พอเจ้าหญิงถามถึงแพรพม่า เจ้าของร้านก็รับในทันทีว่ามีหลายอย่าง แล้วไปหยิบเอาลงมาให้เลือกเป็นหลายม้วน เผอิญเจ้าหญิงคลี่ออกดูม้วนหนึ่งเห็นตรงชายผ้ามีอักษรโรมันบอกว่า Made in Japan (แปลว่าทำที่เมืองญี่ปุ่น) ซึ่งต้องแสดงไว้ตามกฎหมายบังคับ หันไปต่อว่าเจ้าของร้านก็นำด้านยืมหักกริมไม่อดสู ไปวันหลังต้องวานเจ้าชายเมืองลูกเจ้าฟ้าเชียงตุงให้นำทาง ด้วยเธอรู้เบาะแสเมืองร่างกุ้ง พาไปที่ร้านพม่าร้านหนึ่งในตลาดใหญ่นั้น มีผ้าไหมขายมาก เจ้าหญิงเรียกเอาชิ้นไหมมาเลือก สังเกตเห็นเหมือนกันกับชิ้นไทยที่ทำทางเมืองเชียงใหม่และเมืองอุบลเมืองนครราชสีมา ถามว่าชิ้นเหล่านี้ทอในเมืองพม่าหรือ ผู้หญิงพม่าคนขายบอกโดยชื่อว่าไม่ใช่ของพม่า เป็นของไปจากเมือง “โยเดีย” ทั้งนั้น แต่พม่าชอบใช้ด้ายทอเนื้อดีกว่าผ้าไหมในเมืองพม่า ฟังดูออกประหลาดใจ วันอื่นต่อมาฉันได้พบพม่าชั้นผู้ดีก็เห็นมักนุ่งผ้าไหมไทย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ชอบนุ่งผ้าหางกระรอกโดยฉะเพาะ เขาก็บอกเช่นเดียวกับชาวร้านว่าผ้าไหมไทยเนื้อดีกว่าผ้าไหมทอในเมืองพม่าเรื่องนี้เมื่อก่อนจะกลับฉันได้สนทนากับข้าราชการอังกฤษที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ในเมืองพม่าคนหนึ่ง พูดกันถึงการค้าขายในระหว่างเมืองไทยกับเมืองพม่า เขาบอกว่าสินค้าไทยที่ส่งเข้าไปขายในเมืองพม่า ผ้าไหมเป็นสินค้าใหญ่อย่างหนึ่ง ฉันตอบว่าแต่ก่อนฉันก็เคยเข้าใจอย่างนั้น แต่มา

ได้ยินว่ารัฐบาลอังกฤษเพิ่มพิกัดภาษีผ้าไหมแรงจนสินค้ามันตกไปเสียแล้ว เขาว่าเพิ่มพิกัดภาษีจริง แต่เขาเข้าใจว่าสินค้าผ้าไหมไทยหาตกไม่เพราะเดี๋ยวนี้พวกพ่อค้าหาวิธีหลีกเลี่ยงด้านภาษี ด้วยลอบเอาผ้าไหมเข้าทางเมืองไทยใหญ่ได้หลายทาง บางทีผ้าขึ้นไทยที่ฉันเล่าว่าไปเห็นในท้องตลาดจะอยู่ในพวกนั้นก็เป็นที่น่าพอใจ เพราะโดยธรรมดาถ้ามีคนชอบซื้ออยู่ตราบใดก็คงมีคนหาไปขายอยู่ตราบนั่น ฉันเคยได้เค้าเมื่อไปเมืองนครราชสีมาครั้งหนึ่งนานมาแล้ว เห็นชอบทอดผ้าไหมหางกระรอกกันแทบทุกบ้าน ถามเขาว่าทอดกันมากมายเช่นนั้นจะขายอย่างไรได้ เขาบอกว่าถึงฤดูแล้งมีพวกพม่ามาเที่ยวกว้านซื้อผ้าไหมหางกระรอกเอาไปขายในเมืองพม่าทุกปี มาได้ฟังเรื่องหนีภาษีจึงเข้าใจว่าพวกที่ลอบเอาผ้าไหมไทยเข้าไปขายในเมืองพม่า คงเป็นพวกพม่าหรือไทยใหญ่หาใช้ชาวสยามไม่ จะเลยเล่าต่อไปถึงการแต่งตัวของพวกพม่าในสมัยนี้ ประเพณีที่ผู้ชายไว้ผมยาวเกล้าจุกเช่นแต่ก่อนมาเป็นอันเลิกหมดแล้ว เดียวนี้ตัดผมสั้นเหมือนอย่างไทยเรา แต่ยังชอบโพกหัวแต่งตัวอย่างพม่าอยู่ตามเดิม ชั้นผู้ดีทำหมวกสานตาชะลอมเป็นโครงครอบหัวก่อนแล้วจึงโพกผ้าให้เห็นเหมือนมีผมจุกอยู่อย่างแต่ก่อน พวกไทยใหญ่เดี๋ยวนี้ ในชั้นผู้ดีก็ตัดผมกันโดยมาก แต่โพกผ้าไม่มีหมวกเป็นโครงดูแปลกไป ไม่ภาคภูมิเหมือนพม่า ผ้าโพกดูชอบใช้แต่แพรสีชมพูเหมือนกันทั้งพม่าและไทยใหญ่ เสื้อนั้นใช้เสื้อชายสั้นกระดุมถักตามแบบจีน พม่าใส่เสื้ออย่างเราเรียกว่า “กุดตั้ง” คือที่ตอนล่างใส่กระดุม